

4^η ΘΕΜΑΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ

Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΟΥΣ ΑΝΘΡΩΠΟΥΣ Η ΗΘΙΚΗ ΑΡΕΤΗ

Ηθικά Νικομάχεια

Εισαγωγικά

Τα *Ηθικά Νικομάχεια*, έργο ωριμότητας του Αριστοτέλη, γράφεται πριν εγκαταλείψει για δεύτερη και τελευταία φορά την Αθήνα. Τέσσερις έννοιες συνιστούν το κύριο αντικείμενο μελέτης του Αριστοτέλη στο έργο αυτό, η *ευδαιμονία*, η *αρετή*, η *φιλία* και η *ηδονή*. Στο πρώτο βιβλίο των *Ηθικών Νικομαχείων* ο Αριστοτέλης, επικεντρωνόμενος στην *ευδαιμονία*, εκκινεί από τη θέση ότι όλα στη φύση τείνουν σε ένα αγαθό, στο οποίο δεν αποδίδεται ένα και μόνο περιεχόμενο, αλλά υπάρχουν διαφορετικές απόψεις για αυτό. Το ύψιστο αγαθό που μπορούμε να αποκτήσουμε με την πράξη (το πρακτόν αγαθόν) είναι η *ευδαιμονία*, η οποία ορίζεται ως *ψυχῆς ἐνέργειά τις κατ' ἀρετὴν τελείαν*. Κατά συνέπεια κρίνεται αναγκαία η μελέτη της αρετής, η οποία διακρίνεται σε *ηθική* και *διανοητική*. Στην αριστοτελική τελεολογική σύλληψη η *αρετή* διαχωρίζεται από την *ευδαιμονία*, αλλά οι δύο έννοιες συνδέονται μεταξύ τους με σχέση μέσου και σκοπού. **Τελικός σκοπός και αυτοσκοπός είναι η ευδαιμονία και ο άνθρωπος την κατακτά με την αρετή.**

Στο δεύτερο βιβλίο των *Ηθικών Νικομαχείων*, στο οποίο ανήκουν και οι τέσσερις διδακτικές ενότητες του σχολικού εγχειριδίου (*Αρχαία Ελληνικά – Φάκελος Υλικού*, εκδ. ΙΤΥΕ «Διόφαντος» 2019), ο Αριστοτέλης επικεντρώνει την προσοχή του στην εξέταση της **ηθικής αρετής** ως μέσου για να φτάσει ο άνθρωπος στην ευδαιμονία (1^ο βιβλίο). Επιχειρεί να ορίσει την ηθική αρετή **ως ἔξι**, δηλαδή μόνιμο επίκτητο γνώρισμα που χαρακτηρίζεται από **μεσότητα** ανάμεσα σε δύο άκρα (= κακίες), και να παρουσιάσει τις επιμέρους ηθικές αρετές. Ειδικότερα, θα παρακολουθήσουμε τη λογική πορεία της σκέψης του Αριστοτέλη που τον οδηγεί στον ορισμό της Αρετής.

Δ12 Διδακτική Ενότητα

Η ηθική αρετή

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, Β1, 1 – 4, 1103 a14 – b2

Α. ΕΤΥΜΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΟΜΟΡΡΙΖΑ ΣΤΗ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ

- **διανοητικῆς** < **διά** + **νοῦς**: άνοια, διάνοση, διάνοια, διχόνοια, έννοια, επινόση, κατανόση, μετάνοια, νοερός, νόημα, νόση, νοητικός, νοητός, ομόνοια, παρανόση, παράνοια, πρόνοια, συνεννόση, υπόνοια.
- **ἠθικῆς** < **ἦθος** < **ἔθος**: ηθικός, ηθικότητα, ηθογραφία, ηθοπλαστικός, ηθοποιός.
- **ἔχει** < **ἔχω** (**θ. σεχ-, ἔχ-, σχ-**): ανακωχή, ανθεκτικός, αντοχή, άσχετος, διάδοχος, ἔξη, εξής, εξοχή, ἔσοχος, μέθεξη, πάροχος, πολιούχος, ραβδούχος, σχεδόν, σχέση, σχετικός, σχήμα, σχηματικός, σχολείο, σχολή.
- **ἐμπειρίας** < **ἐν** + **πειράομαι** -ῶμαι: άπειρία, άπειρος, άπόπειρα, άποπειρατικός, εμπειρία, εμπειρος, πείρα, πείραγμα, πειρακτικός, πείραμα, πειραματιστής, πειραματόζωο, πειρασμός, πειρατής, πολύπειρος.
- **δεῖ, δεῖται** < **δέω** και **δέομαι** (**θ. δε- και δεε-**): άδέητος, δέση, δεητικός, δέον, δεοντικός, δεοντολογία, δεοντολογικός, δεοντολογικώς, δεόντως, ενδείξ, ένδεια.
- **περιγίνεται** < **περι** + **γίγνομαι**: γενεά, γενέθλιος, γένεση, γενέτειρα, γένος, γηγενής, γόνος, γυνή, εγγονός, ενδογενής, ευγενής, νεογνό, πρωτογενής.
- **παρεκκλίνον** < **παρά** + **ἐκ** + **κλίνω**: άκλιτος, άκλιτος, ανάκλιντρο, απარέγκλιτος, άπόκλιση, ἔγκλιση, επικλινής, κατάκλιση, κεκλιμένος, κλίμα, κλίμαξ, κλίνη, κλίση, κλιτός, παρέκκλιση, σύγκλιση, υπόκλιση.
- **ἀρετῶν** < **ἀραρίσκω** (= **τακτοποιώ, προετοιμάζω, συνδέω**): αρέσκεια, αρεστός, άρθρο, αριθμός, αριστείο, αριστοκρατία, άριστος, άρμα, αρμονία, αρμός, δυσαρέσκεια, ενάρετος, πανάρετος, φιλαρέσκεια.
- **ἐθίζεται** < **ἔθος** (**θ. ἐθ + ἰδ + j + ω** > **ἐθίζω**· **αρχικό θέμα σφέθ· η αύξηση και ο αναδιπλασιασμός ει- προέκυψαν από τα εξής φθογγικά πάθη: ἐ + σφέθ > ἐέθ-> εἰθ-**) : εθιμικός, ἔθιμο, εθιμοτυπία, εθισμός, ἔθος, ειωθός, συνήθης.
- **φερόμενος** < **φέρω** (**θ. φερ-, φορ, φαρ-, φωρ-, φρ-, οί-, ἐνεκ-, ἐνοκ-, ἐνκ-**): αμφορέας, διάφορος, διένεξη, διηνεκής, μεταφορικός, σύμφορος, φαρέτρα, φερέγγυος, φερνή, φερτός, φορά, φόρος, φωριαμός.
- **ῥιπτῶν** < **ριπτέω** -ῶ (**θ. ῤρπ- > ῥιπ + τ + ἐ + ω**): κατάρριψη, ριξία, ρίξιμο, ριπή, ριπίδι, ρίψασπις, ρίψη.
- **πεφυκότων** < **φύομαι**: άτόφυος (< άυτόφυος < άτοφυής = άκέραιος, άνόθευτος), αυτοφυής, ἔμφυτος, ευφυής, ευφυΐα, ιδιοφυής, κατάφυτος, μεγαλοφυής, μεγαλοφυΐα, σύμφυτος, τριχοφυΐα, φυλή, φύλλο, φύλο, φύση, φυσικοθεραπευτής, φυσικός, φυσικότητα, φυσιολάτρης, φυσιολογικός, φυτικός, φυτό.
- **κομιζόμεθα** < **κομίζομαι**: ανακομιδή, αποκομιδή, αποκόμιση, διακομιδή, διακομιστής, διαμετακομιστικός, κομιστής, κόμιστρο, μετακόμιση, προσκόμιση, συγκομιδή.
- **ἐνεργείας** < **ἐν** + **ἔργον** < **ἐργάζομαι**: άεργος, ανενεργός, ανεργία, ανεργος, απεργία, απεργός, δημιουργημα, δημιουργός, διεργασία, ενέργεια, επεξεργασία, εργαλείο, εργασία, εργαστήριο, εργάτης, εργατικός, εργατικότητα, εργατώρα, έργο, εργόχειρο, κακούργος, καλλιέργεια, μουσουργός, όργανο, πανούργος, πάρεργο, περιέργεια, προεργασία, στιχουργός, συνεργός, υφαντουργία, χειρουργός.
- **ἀποδίδομεν** < **ἀπό** + **δίδωμι** (**θ. -δω- και -δο- με ενεστ. αναδιπλασιασμό δι- και κατάληξη -μι**): δότης αιμοδότης, ανέκδοτος, ανένδοτος, άπόδοση, αποδοτικός, δόσιμο, δώρο, δωσιδικία, εκδοτήριο, μεταδοτικός, ξέδομα, παραδοτέος, πληροφοριοδότης, προδότης, τροφοδότης, φωτοδότης.
- **ἰδεῖν** < **εἶδον** του **ρ. ὁράω**-ῶ (**θ. ῤορά- < ὁρά-, ῤιδ- > ἐ-ῤιδ-ον > εἶδον, ὀπ-**): άνύποπτος, οπτικός άόμματος, άυτόπτης, διορατικός, είδος, ειδύλλιο, είδωλο, επόπτης, ιδέα, κάτοπτρο, οπή, οπτήρας, ύποπτος, όραμα, όραση, ορατός, οφθαλμίατρος, οφθαλμός, όψη, πρόσοψη.
- **ἐλάβομεν** < **λαμβάνω**: ακατάληπτος, αμεροληψία, αμφιλαφής, ανεπανάληπτος, αντιλαβή, αντίληψη, αντισυλληπτικό, αντισύλληψη, απολαβή, ασύλληπτος, δικολάβος, εικονολήπτης, επανάληψη, επιληψία, εργολάβος, ευυπόληπτος, ηχολήπτης, ηχοληψία, θρησκόληπτος, θρησκοληψία, καταληπτός, κατάληψη, καταληψίας, λαβή, λαβίδα, λάφυρο, λήμμα, λήψη, μεροληψία, μετάληψη, παραλαβή, παραλήπτης, περιλήψη.
- **ἔχοντες** < **ἔχω** (**θ. σεχ-, σχ-**): απροσημάτιστος, αργόσχολος, ένοχος, ἔξη, εξής, κατεχόμενα, καχεξία, μέθεξη, παροχή, πάροχος, πολιούχος, προσοχή, πρόσχημα, ραβδούχος, σχεδόν, σχέση, σχήμα, σχολείο, σχολή.
- **ἐχρησάμεθα** < **χρηομαι** -ῶμαι: αχρησιμοποίητος, άχρηστος, δύσχρηστος, εύχρηστος, ιδιοχρησία, καταχραστής, κατάχρηση, χρεία, χρέος, χρήμα, χρηματικός, χρήση, χρησιμοθήρας, χρησιμοποίηση, χρήσιμος, χρησιμότητα, χρησμός, χρήστης, χρηστικός, χρηστός, χρηστότητα.
- **τεχνῶν** < **τίκτω**: άπότοκος, αρχιτέκτονας, άτεκνος, άτεχνος, έντεχνος, επιτόκιο, επίτοκος, περιτέχνος, τεκνοποίηση, τέκτονας, τεχνική, τεχνολογία, τεχνοκράτης, τοκετός, τόκος.

- **μαθόντας < μανθάνω (θ. μαθ-, + πρόσφυμα «ν» πριν από τον χαρακτήρα «θ», + «αν» μετά από αυτόν, + κατάληξη «ω»):** αμαθής, άμαθος, καλομαθημένος, μάθημα, μαθηματικός, μαθημένος, μάθηση, μαθησιακός, μαθητής, μαθητικός, μαθητολόγιο, μαθητούδι, οψιμαθής.
- **ποιεῖν < ποιέω -ῶ:** αντιποιητικός, χειροποίητος, δημοσιοποίηση, θεοποίησης, περιποιητικός, ποίημα, ποίηση, ποιητής, προσποιητός.
- **οικοδόμοι < οίκος + δόμος:** αποικία, αποικισμός, αποικιστικός, διοίκηση, ένοικος, ιδιοκατοίκηση, κάτοικος, μετοίκηση, μέτοικος, μονοκατοικία, οίκημα, οίκηση, οικία, κατοικία, οικισμός, οικιστικός, οικογένεια, οικοδεσπότης, οικολογία, οικονομία, οικόπεδο, οικόσημο, οικόσιτος, οικοσκευή, οικότροφος, οικουμένη.
- **πράττοντες < πράττω (< θ. πρᾶγ + j + ω):** απράγμων, άπρακτος, δυσπραγία, εισπράκτορας, εισπραξη, μεταπράτης, μεταπρατικός, πράγμα, πραγματικός, πραγματογνώμων, πρακτέο, πρακτικό, πράκτορας, πρακτορείο, πράξη, σύμπραξη.
- **σώφρονες < σῶος + φρήν (γεν. φρενός):** ευφροσύνη, εχέφρων, μετριοφροσύνη, μετρίοφρων, νομιμοφροσύνη, παραφροσύνη, παράφρων, σωφροσύνη, φρενίτιδα, φρενοβλαβής, φρενοκομείο, φρόνιμος.
- **άνδρεία < άνήρ (γεν. άνδρός):** άνανδρος, ανδραγαθία, ανδράποδο, ανδρείκελο, ανδριάντας, ανδρικός, ανδρισμός, ανδρόγυνο, ανδροκρατία, ανδροπρεπής, ανδροπρεπής, εξανδραποδισμός, εύανδρος.

B. ΣΥΝΤΟΜΗ ΑΠΟΔΟΣΗ ΤΟΥ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ

Ο Αριστοτέλης διακρίνει δύο είδη αρετής: τη διανοητική και την ηθική. Η διανοητική κατακτάται με διδασκαλία, γι' αυτό απαιτείται πείρα και χρόνος. Αντίθετα, η ηθική είναι αποτέλεσμα συνήθειας - εθισμού και, επομένως, δεν είναι κάτι που έχουμε μέσα μας εκ φύσεως. Για να ενισχύσει τη θέση του αυτή, θα χρησιμοποιήσει τα παραδείγματα της πέτρας και της φωτιάς: αυτά έχουν εκ φύσεως την ιδιότητα να ακολουθούν μια συγκεκριμένη πορεία, η οποία δεν μπορεί να μεταβληθεί, γιατί υπακούει σ' έναν φυσικό νόμο. Έτσι, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι ηθικές αρετές δεν είναι έμφυτες στον άνθρωπο, αλλά δεν είναι και αντίθετες με την ανθρώπινη φύση, γιατί ο άνθρωπος έχει από τη φύση την προδιάθεση να τις δεχτεί, αλλά τελειοποιείται με τον εθισμό.

Ο Αριστοτέλης, στη δεύτερη παράγραφο, θα επιχειρήσει με ένα ακόμα επιχείρημα να στηρίξει τη θέση του ότι οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως: όσα έχουμε μέσα μας από τη φύση μας έχουν ήδη μέσα τους τη δυνατότητα και περνούν αμέσως στην πράξη, την εφαρμογή αυτής της δυνατότητας. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα των αισθήσεων, οι οποίες είναι ήδη έτοιμες τη στιγμή που γεννιόμαστε και αμέσως ενεργοποιούνται. Αντίθετα, τις ηθικές αρετές τις αποκτούμε αφού πρώτα ενεργήσουμε και ασκηθούμε σ' αυτές. Συμβαίνει δηλαδή ό,τι και με τις πρακτικές τέχνες: για να γίνει, για παράδειγμα, κάποιος οικοδόμος ή κιθαριστής, πρέπει πρώτα να ασκηθεί στο χτίσιμο ή στο παίξιμο κιθάρας και ύστερα θα αποκτήσει την ικανότητα του οικοδόμου ή του κιθαριστή αντίστοιχα. Το ίδιο γίνεται και στις ηθικές αρετές: θα γίνουμε δίκαιοι κάνοντας δίκαιες πράξεις, σώφρονες κάνοντας σώφρονες πράξεις και ανδρείοι κάνοντας ανδρείες πράξεις. Έτσι, αποδεικνύεται ότι τις ηθικές αρετές δεν τις έχουμε μέσα μας εκ φύσεως, αλλά τις αποκτούμε με την πράξη.

Γ. ΤΑ ΕΙΔΗ ΤΗΣ ΑΡΕΤΗΣ ΚΑΙ Η ΑΠΟΚΤΗΣΗ ΤΟΥΣ

(«Διττής δὴ ... ἀπὸ τοῦ ἔθους»)

1. Γενετικός ορισμός της διανοητικής και ηθικής αρετής

Κυρίαρχη έννοια στο δεύτερο βιβλίο των *Ηθικών Νικομαχείων* είναι η αρετή. Στην αρχαία ελληνική σήμαινε την ικανότητα, την υπεροχή, την ανωτερότητα, την τελειότητα των ανδρών, την ευγενική καταγωγή, προτέρημα, αξιότητα, πλεονέκτημα, ευψυχία, ανδρεία, δύναμη, πνευματικά και ψυχικά χαρίσματα, ψυχικό μεγαλείο, αγνότητα ψυχής, τα χαρίσματα εν γένει του ανθρώπου, ιδιότητα. Έτσι, μιλάμε για την αρετή του πολεμιστή, του ρήτορα, του αλόγου, του ματιού (όλα αυτά θα αναφερθούν από τον Αριστοτέλη σε επόμενες ενότητες). Δεν είχε, επομένως, καθαρά ηθικό περιεχόμενο, όπως σήμερα, γι' αυτό και στο κείμενο προσδιορίζεται από τα επίθετα διανοητική και ηθική. Η πορεία της σκέψης του Αριστοτέλη στο συγκεκριμένο απόσπασμα έχει ως αφετηρία προηγούμενη θέση του σχετικά με τα είδη της αρετής. Η πληροφορία ότι η αρετή διαιρείται σε διανοητική και ηθική υποτάσσεται στην κύρια ιδέα του αποσπάσματος που αναφέρεται στον γενετικό ορισμό¹ της ηθικής αρετής. Άλλωστε η λογική υπόταξη προκύπτει και από τη συντακτική υπόταξη,

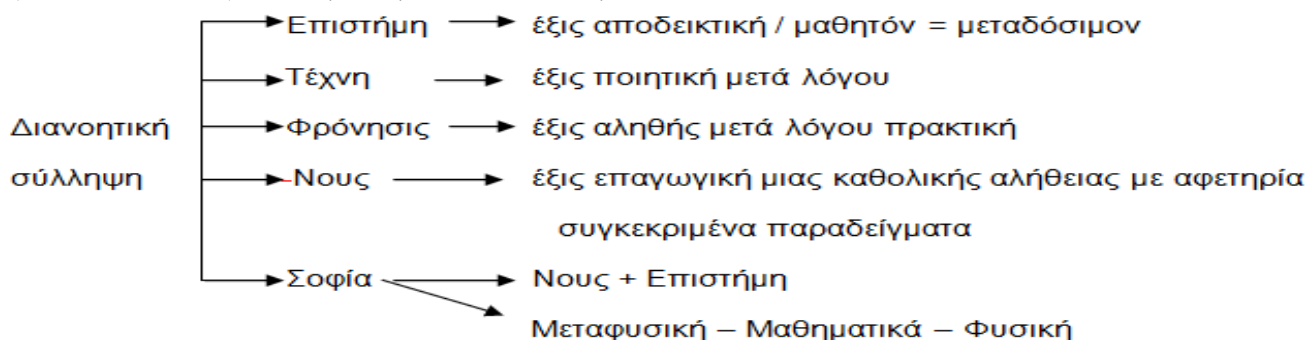
1 Οι **ορισμοί** ανάλογα με τον τρόπο με τον οποίο ορίζεται η οριστέα έννοια χωρίζονται σε **αναλυτικούς**, δηλ. παρουσιάζονται τα γνωρίσματα που συνιστούν την ουσία της έννοιας, και σε **γενετικούς ή συνθετικούς**, δηλαδή περιγράφεται η διαδικασία γένεσης της οριστέας έννοιας από τα αναγκαία και ουσιώδη συστατικά της μέρη. Επίσης ανάλογα με το περιεχόμενό τους σε **γραμματικούς / ετυμολογικούς**, όταν δηλαδή η προσέγγιση της οριστέας έννοιας γίνεται με αξιοποίηση των γραμματικών / ετυμολογικών γνωρισμάτων της, και σε **πραγματικούς**, όταν η προσέγγιση γίνεται με αναφορά στα γνωρίσματα του αντικειμένου του ίδιου στο οποίο αναφέρεται η οριστέα έννοια. Στην ενότητα που εξετάζουμε αξιοποιούνται ο γενετικός / πραγματικός και ο γραμματικός / ετυμολογικός ορισμός.

καθώς η μετοχή «Διττῆς δὴ τῆς ἀρετῆς οὐσης» είναι αιτιολογική και γενική απόλυτη. Ο Αριστοτέλης προκρίνει την απόδοση των γενετικών γνωρισμάτων προκειμένου να ορίσει τα δύο είδη της αρετής. Έτσι ορίζει τα δύο είδη της αρετής με βάση τον τρόπο, με τον οποίο παράγονται και αναπτύσσονται.

Αρετές – είδη	Διανοητικές επιστήμη, νους, σοφία, τέχνη και φρόνηση	Ἡθικές ανδρεία, σωφροσύνη, δικαιοσύνη κ.ά.
Μέρος της ψυχής στο οποίο αντιστοιχούν	το «λόγον ἔχον»	«ἐπιθυμητικόν» Το μετέχον και στο «λόγον ἔχον» και στο «ἄλογον» μέρος της ψυχής
Το χαρακτηριστικό τους γνώρισμα	μεταδόσιμες ἔχουν γένεσιν και αύξησιν	επίκτητες Προϋποθέτουν τη φυσική προδιάθεση του ανθρώπου να τις δεχτεί
Τρόπος απόκτησης	διδασκαλία (Εμπειρία και χρόνος) Κυρίαρχος ο ρόλος του δασκάλου	ἔθος / το ἐθίζειν Κυρίαρχος ο ρόλος του μαθητή

2. Οι διανοητικές αρετές

- «ή μὲν διανοητικὴ τὸ πλεῖον ἐκ διδασκαλίας ἔχει καὶ τὴν γένεσιν καὶ τὴν αύξησιν, διόπερ ἐμπειρίας δεῖται καὶ χρόνου»: οι διανοητικές αρετές (π.χ. σοφία, φρόνηση, σύνεση) σχετίζονται με τη λογική και ανήκουν, σύμφωνα με τον χωρισμό του Αριστοτέλη, στο καθαρά λογικό μέρος της ψυχής, το «λόγον ἔχον» μέρος. Η διανοητική αρετή συνδέεται με το νου που είναι ένα από τα τρία κύρια στοιχεία της ψυχής. Τα άλλα δύο είναι η αίσθηση και η όρεξη. Οι νοητικές καταστάσεις με τις οποίες είναι δυνατόν να προσεγγίσει ο άνθρωπος την αλήθεια είναι οι εξής πέντε:

Παράγοντες που συμβάλλουν στη γένεση και την ανάπτυξη των διανοητικών αρετών είναι κατά κύριο λόγο η διδασκαλία, η οποία απαιτεί εμπειρία και χρόνο. Η φράση «τὸ πλεῖον» (= κατά κύριο λόγο) υποδηλώνει την ύπαρξη κι άλλων παραγόντων που δεν αναφέρονται στο κείμενο. Την κύρια, λοιπόν, ευθύνη για τη μετάδοσή τους την έχει ο δάσκαλος. Η διανοητική αρετή δεν ολοκληρώνεται ποτέ, είναι μια πορεία συνεχούς κατάκτησης της γνώσης, γι' αυτό και ο Αριστοτέλης επιλέγει τη λέξη «αύξηση» που δηλώνει διαρκή καλλιέργεια της διάνοιας. Η τόσο σύντομη αναφορά στις διανοητικές αρετές οφείλεται στο ότι ο Αριστοτέλης θέλει απλώς να διακρίνει τα δύο είδη αρετής και να τονίσει τις διαφορές τους. Θα αναφερθεί διεξοδικά σ' αυτές στο έκτο βιβλίο.

3. Οι ηθικές αρετές

- «ή δ' ἠθικὴ ἐξ ἔθους περιγίνεται»: ως γενικός όρος η «ηθική αρετή» αποδίδει την τάση ελέγχου ορισμένων συναισθημάτων και ορθής δράσης. Με τον πληθυντικό αριθμό εννοούμε τον κατάλογο αρετών που αναφέρονται σε συγκεκριμένα συναισθήματα (φόβου, ηδονής, οργής), στις επιδιώξεις του πλούτου και της κοινωνικής αναγνώρισης. Ο Αριστοτέλης διεύρυνε το πλάτος της έννοιας της ηθικής αρετής σε σχέση με τον Πλάτωνα, ο οποίος δεχόταν τέσσερις κύριες ηθικές αρετές, τη σοφία, την ανδρεία, τη σωφροσύνη και τη δικαιοσύνη. Οι ηθικές αρετές (π.χ. η δικαιοσύνη, η σωφροσύνη, η ανδρεία) ανήκουν, σύμφωνα με τον χωρισμό του Αριστοτέλη, στο «ἐπιθυμητικόν», στο μέρος δηλαδή της ψυχής που μετέχει και στο «λόγον ἔχον» και στο «ἄλογον» μέρος. Η κατάκτησή τους οφείλεται στον εθισμό («ἔθος»), δηλαδή

στη συνήθεια που διαμορφώνεται με την επανάληψη μιας ενέργειας. Ότι το «ἦθος» (= ο χαρακτήρας) δεν είναι απλώς συναρτημένο προς το ἔθος (= τον εθισμό, τη συνήθεια, την άσκηση σε έναν συγκεκριμένο τρόπο συμπεριφοράς), αλλά ότι εξαρτάται σε απόλυτο βαθμό από αυτό, ήταν μια βαθύτατη πίστη του Αριστοτέλη. Προς το τέλος των *Ηθικών Νικομαχείων* μιλώντας για το πόσο δύσκολο είναι να εγκαθιδρυθεί *ἦθος εὐγενές και ὡς ἀληθές φιλόκαλον* στις ψυχές των νέων, τονίζει τη σημασία που έχει να «καλλιεργηθεί» *τοῖς ἔθεσι*, άρα με σύστημα και υπομονή η ψυχή του νέου, όπως καλλιεργείται η γη, «*που θα θρέψει τον σπόρο*». Από τα παραπάνω προκύπτει ότι την ευθύνη για την κατάκτηση των ηθικών αρετών την έχει ο ίδιος ο άνθρωπος. Εξαρτάται μάλιστα σε απόλυτο βαθμό από αυτόν αν θα φτάσει στον στόχο του, αν θα αποκτήσει ἦθος «*εὐγενές και φιλόκαλον*». Και για να το κατορθώσει, πρέπει να καταβάλει επίπονη προσπάθεια και αγώνα, να εθίσει την ψυχή του σε πράξεις ενάρετες, να την καλλιεργήσει «*διὰ τοῦ ἔθους*». Τέτοιες απόψεις υποστήριζε και ο Πλάτωνας (*Νόμοι* 792). Σοφός λοιπόν γίνεται κανείς κατά κύριο λόγο με τη βοήθεια του δασκάλου, ενώ αγαθός γίνεται με τη θέληση και την επιμονή του στην άσκηση της αρετής. Βέβαια, για να φτάσει στον στόχο του, πρέπει να καταβάλει επίπονη προσπάθεια και αγώνα.

- «*ὄθεν και τοῦνομα ἔσχηκε μικρὸν παρεκκλίνον ἀπὸ τοῦ ἔθους*»: συχνά οι αρχαίοι Έλληνες επιχειρούσαν να ετυμολογήσουν τις λέξεις τους, να βρουν δηλαδή την αρχική τους σημασία, επειδή πίστευαν ότι οι λεκτικές σχέσεις αποδίδουν πραγματικές σχέσεις των σημειομένων, αντίληψη αποδεκτή και από τη σύγχρονη Γλωσσολογία. Το ίδιο έγινε πολλές φορές και με τον Αριστοτέλη, που έχοντας πάθος με την ανακάλυψη των πραγματικών σημασιών των λέξεων και πιστεύοντας ότι είναι σε θέση να τις ανακαλύψει, επιχειρούσε μέσα από την ετυμολογική συγγένεια δύο εννοιών να βρει τη σημασιολογική τους συγγένεια. Ο Αριστοτέλης πίστευε στην ταυτότητα «*λέγεσθαι = εἶναι*». Αυτό θα πει ότι ο Αριστοτέλης έδινε οντολογικό περιεχόμενο στις λέξεις, πίστευε δηλαδή πως ένα πράγμα «*υπάρχει*» ή «*εἶναι έτσι*», αφού η γλώσσα το εμφανίζει ως «*υπάρχον*» ή ως «*τέτοιας λογής*». Με απλά λόγια τα πράγματα είναι ακριβώς έτσι όπως τα δηλώνουν οι λέξεις. Ο Αριστοτέλης αρχίζει τη διερεύνηση της έννοιας «*ἠθική*» συνδέοντάς την ετυμολογικά με τη λέξη «*ἔθος*». Ο ετυμολογικός συσχετισμός των λέξεων «*ἦθος*» και «*ἔθος*» είναι σωστός, καθώς το «*ἦθος*» είναι ο εκτεταμένος τύπος του όρου «*ἔθος*» (J. B. Hofmann, *Ετυμολογικόν Λεξικόν της Αρχαίας Ελληνικής*). Οι δύο όροι συμπίπτουν και σημασιολογικά και μάλιστα με σχέση αιτίου - αποτελέσματος, γιατί το «*ἔθος*» (= συνήθεια, έθιμο) ως αίτιο οδηγεί στο «*ἦθος*» (= ο χαρακτήρας) που προκύπτει ως αποτέλεσμα. Ο χαρακτήρας του ανθρώπου και τα ποιοτικά γνωρίσματά του διαμορφώνονται με τη συνειδητή επανάληψη των ίδιων ενεργειών, με αποτέλεσμα να γίνονται αναπόσπαστο στοιχείο της προσωπικότητάς του. Άλλωστε στην αρχαία ελληνική γλώσσα είχε γίνει ήδη η διάκριση των εννοιών «*ἔθος*» και «*ἦθος*». Κατά λογική συνέπεια και ο φιλοσοφικός όρος «*ἠθική*» παραπέμπει στη μελέτη των ηθών, των αντιλήψεων, των ατομικών και συλλογικών μορφών συμπεριφοράς και των ατομικών και κοινωνικών στάσεων.

Δ. ΟΙ ΗΘΙΚΕΣ ΑΡΕΤΕΣ ΑΠΟΚΤΟΥΝΤΑΙ ΜΕ ΤΟΝ ΕΘΙΣΜΟ

(«*Ἐξ οὗ και δῆλον... διὰ τοῦ ἔθους*»)

Ο Αριστοτέλης αξιοποιώντας τον ετυμολογικό ορισμό της λέξης «*ἠθική*», συνεχίζει με τη διερεύνηση των στοιχείων που θα του επιτρέψουν να συνθέσει τον γενετικό / πραγματικό ορισμό της έννοιας. Η διερεύνησή του έχει εμπειρικό χαρακτήρα και με αναφορά συγκεκριμένων παραδειγμάτων συνάγει τον επίκτητο χαρακτήρα της ηθικής αρετής. Επίσης περνάει από την καταφατική διατύπωση «*ἡ δ' ἠθική ἐξ ἔθους περιγίνεται*» σε μια σειρά εννέα αποφατικών διατυπώσεων, για να αποκλείσει κάθε διαφορετική περίπτωση από την αποδεικτέα. Με τον τρόπο αυτό ο λόγος του γίνεται επιστημονικότερος, γιατί θα αποδείξει με ακρίβεια και πειστικότητα ότι η ηθική αρετή είναι επίκτητη, αφού πρώτα αποκλείσει τι δεν είναι («*Ἐξ οὗ και δῆλον ὅτι οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται. οὐθὲν γὰρ τῶν φύσει ὄντων ἄλλως ἐθίζεται, οἷον ὁ λίθος φύσει κάτω φερόμενος οὐκ ἂν ἐθισθῆι ἄνω φέρεσθαι, οὐδ' ἂν μυριάκις αὐτὸν ἐθίζῃ τις ἄνω ριπτῶν, οὐδὲ τὸ πῦρ κάτω, οὐδ' ἄλλο οὐδὲν τῶν ἄλλως πεφυκότων ἄλλως ἂν ἐθισθῆι. Οὐτ' ἄρα φύσει οὔτε παρὰ φύσιν ἐγγίνονται αἱ ἀρεταί*»).

1. «*Ἐξ οὗ και δῆλον οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται*» → Οι ηθικές αρετές δεν είναι **έμφυτες**: ο Αριστοτέλης συνάγει αποφατικό συμπέρασμα από την προηγούμενη ετυμολογική προσέγγιση του όρου «*ἠθική*» και εισάγει τον όρο «*φύσει*» τον οποίο αποκλείει από γενετικό γνώρισμα της ηθικής αρετής. Η συλλογιστική πορεία που ακολούθησε ο Αριστοτέλης είναι η εξής:

- Η λέξη «*ἠθική*» συνδέεται ετυμολογικά και σημασιολογικά με τη λέξη «*ἔθος*».
- «*Ἐθος*» είναι ο εθισμός, η συνήθεια που προέρχεται από την επανάληψη.

- Αφού, λοιπόν, η «*ἠθική*» συνδέεται σημασιολογικά με το «*ἔθος*», αυτό σημαίνει ότι η ηθική, δηλαδή οι ηθικές αρετές, σχετίζονται με τον εθισμό, τη συνήθεια που προέρχεται από την επανάληψη μιας ηθικής ενέργειας.
- Ότι, όμως, σχετίζεται με τον εθισμό, τη συνήθεια και την επανάληψη είναι επίκτητο χαρακτηριστικό.
- Άρα, οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως (αποδεικτέα θέση: «*οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται*»).

2. Αντίθεση με την παλιά αριστοκρατική αντίληψη: η θέση του Αριστοτέλη ότι η αρετή δεν είναι έμφυτη, αλλά είναι αποτέλεσμα συνήθειας, έρχεται σε αντίθεση με την παλιά αριστοκρατική αντίληψη. Σύμφωνα μ' αυτή, η αρετή είναι δώρο της φύσης ή των θεών, το οποίο τελεσίδικα δίνεται ή δεν δίνεται στον άνθρωπο τη στιγμή της γέννησής του και είναι προνόμιο των ευγενών («*τῶν ἀρίστων*»). Φυσικά, κληροδοτείται και στους απογόνους τους, αλλά δεν δίνεται στους πολλούς. Την άποψη αυτή τη συναντάμε σε πολλούς ποιητές (στον Όμηρο, τον Τυρταίο, τον Θέογνη, τον Πίνδαρο). Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια της Αντιγόνης προς την Ισμήνη στο έργο *Αντιγόνη* του Σοφοκλή: «*δείξεις τάχα εἴτε εὐγενῆς πέφυκας, εἴτ' ἐσθλῶν κακῆ*». Επίσης, ο Ξενοφώντας στο έργο του *Άγησίλαος* αποδίδει την αρετή του Άγησίλαου στην ευγενική του καταγωγή.

3. «οὐθὲν γὰρ τῶν φύσει ὄντων ἄλλως ἐθίζεται, οἷον ὁ λίθος φύσει κάτω φερόμενος οὐκ ἂν ἐθισθεῖ ἄνω φέρεσθαι, οὐδ' ἂν μυριάκις αὐτὸν ἐθίζη τις ἄνω ῥιπτῶν, οὐδὲ τὸ πῦρ κάτω, οὐδ' ἄλλο οὐδὲν τῶν ἄλλως πεφυκότων ἄλλως ἂν ἐθισθεῖη» προκειμένου να στηριξει ο Αριστοτέλης τη θέση του, ότι οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως («*οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται*»), θα χρησιμοποιήσει **δύο γνωστά παραδείγματα παρμένα από τον χώρο της φύσης:** την πέτρα και τη φωτιά. Η πέτρα πάντοτε θα κινείται με πορεία προς τα κάτω, διότι υπακούει στον φυσικό νόμο της βαρύτητας, που είναι σταθερός και αμετάβλητος. Η φωτιά πάντοτε θα έχει πορεία προς τα πάνω λόγω της φυσικής ιδιότητας των θερμών αερίων, που επίσης είναι σταθερή και δεν μεταβάλλεται. Άρα, από τα παραπάνω προκύπτει ότι **οι φυσικοί νόμοι δεν μεταβάλλονται**, όσο κι αν προσπαθήσει κάποιος. Επομένως, εφόσον οι ηθικές αρετές μεταβάλλονται και δεν μένουν σταθερές, όπως τα πράγματα που γεννιούνται με μια ιδιότητα εκ φύσεως, αποδεικνύεται ότι δεν είναι έμφυτες. Έτσι, ο Αριστοτέλης καταφέρνει να αποδείξει τη θέση του μέσα από έναν **επαγωγικό συλλογισμό**.

Και τα δύο παραδείγματα, που ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί επαγωγικά για να συναγάγει γενικό και καθολικό συμπέρασμα, ανήκουν στα απλά δεδομένα της εμπειρίας. Δεν θα ήταν υπερβολή να λέγαμε πως κανένας άλλος φιλόσοφος δεν έκανε τα απλά δεδομένα της εμπειρίας, της καθημερινής ζωής, αφετηρία για τη σκέψη του στον βαθμό που το έκανε ο Αριστοτέλης. Σωστά ειπώθηκε ότι η φιλοσοφία του περί τέλους, π.χ., είναι στην πραγματικότητα «*θεμελιωμένη πάνω στο εμπειρικό δεδομένο ότι από βελανίδι γεννιέται μια βελανιδιά*», ή ότι «*η πολιτική του θεωρία αναπτύχθηκε από τους διαλογισμούς του σχετικά με τη ζωή μέσα στο πλαίσιο ενός νοικοκυριού*». Πραγματικά, «*συχνά ένα μόνο εμπειρικό δεδομένο μπορεί να είναι για αυτόν ικανοποιητική βάση για να προχωρήσει σε μια θεωρία με συνέπειες μεγάλης σημασίας*». Δεν ήταν, στα αλήθεια, αυτό το αμείωτο ενδιαφέρον του για τα απλά πράγματα της καθημερινής ζωής που έκανε τον Αριστοτέλη – επαναστατικά πρώτον – μελετητή του κόσμου των ζώων και των φυτών;

4. «Οὐτ' ἄρα φύσει οὔτε παρὰ φύσιν ἐγγίνονται αἱ ἀρεταί, ἀλλὰ πεφυκόσι μὲν ἡμῖν δέξασθαι αὐτάς, τελειομένοις δὲ διὰ τοῦ ἔθους»: το κείμενο ολοκληρώνεται με γενικό συμπέρασμα που μοιάζει, αλλά δεν είναι, αντιφατικό, ότι οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως, αλλά ούτε και αντίθετα προς αυτή. Ο Αριστοτέλης εννοεί ότι οι ηθικές αρετές δεν είναι έμφυτες, ούτε όμως και αντίθετες με τη φύση, αλλά ο άνθρωπος έχει «*δυνάμει*», από τη φύση του (*πεφυκόσι*), την προδιάθεση να δεχτεί την αρετή, ωστόσο γίνεται τέλειος (*τελειομένοις*) με τον εθισμό του σε αυτή. Κατά τον φιλόσοφο, η άσκηση της αρετής είναι δυνατότητα (*πεφυκόσι*) και όχι χαρακτηριστικό, δοσμένη στον άνθρωπο από τη φύση. Επομένως, ο ίδιος είναι ο μόνος υπεύθυνος για το αν θα φτάσει στην αρετή βελτιώνοντας αδιάλειπτα τη συμπεριφορά του, διαμορφώνοντας τον χαρακτήρα του, το ήθος του. Η δυνατότητα που του δίνει η φύση μπορεί να γίνει πραγματικότητα, μόνο αν ο άνθρωπος το επιλέξει και το επιδιώξει με προσωπικό αγώνα και άσκηση. Έτσι ο Αριστοτέλης θεωρεί ότι η κατάκτηση της ηθικής αρετής από τον άνθρωπο εξαρτάται από την προαίρεση, την προσωπική επιλογή του. Ακόμη, με τη λέξη «*τελειομένοις*» ο Αριστοτέλης μας παραπέμπει σ' έναν χαρακτηριστικό όρο της φιλοσοφίας του, το «*τέλος*», που σημαίνει την ολοκλήρωση, την επίτευξη του ύψιστου σκοπού. Θεωρεί, δηλαδή, τις ηθικές αρετές το μέσο, με το οποίο ο άνθρωπος θα φτάσει στην ολοκλήρωσή του, στο ξεπέραςμα της ζωώδους φύσης του και στην κατάκτηση της ευδαιμονίας. Επιπλέον, η παρατακτική, αντιθετική σύνδεση των μετοχών «*πεφυκόσι μὲν ἡμῖν δέξασθαι αὐτάς, τελειομένοις δὲ διὰ τοῦ ἔθους*» προετοιμάζει την αναφορά στο χαρακτηριστικό ζεύγος των αριστοτελικών εννοιών «*δυνάμει και ἐνεργείᾳ*» οι οποίες αναφέρονται αμέσως παρακάτω. Ο άνθρωπος έχει τη φυσική προδιάθεση να δεχθεί τις ηθικές αρετές («*πεφυκόσι μὲν ἡμῖν δέξασθαι*

αὐτάς» = δυνάμει κατάσταση), αλλά η τελειοποίησή του σε αυτές θα γίνει με τον εθισμό («*τελειούμενοι δὲ διὰ τοῦ ἔθους*» = ενεργεία κατάσταση) και εφόσον βέβαια το έχει επιλέξει.

Ε. Η δυνάμει ΚΑΙ ενεργεία ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΣΤΙΣ ΦΥΣΙΚΕΣ ΙΔΙΟΤΗΤΕΣ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

(«Ἐτι ὅσα μὲν φύσει ... οὐ χρησάμενοι ἔσχομεν»)

1. «Ἐτι...»: με τη λέξη ἔτι ο Αριστοτέλης δηλώνει ἢ ὅτι εισάγει νέο επιχείρημα (που ἔρχεται να προστεθεί στα προηγούμενα) ἢ ὅτι προχωρεί σε βαθύτερη εξέταση του θέματός του. Το νέο του λοιπόν επιχείρημα είναι εδώ το ακόλουθο: Ορισμένα πράγματα ο άνθρωπος τα έχει εκ φύσεως (την ὄραση π.χ. ἢ την ακοή): στην περίπτωση λοιπόν αυτών των πραγμάτων κάνουμε τη διαπίστωση ὅτι αυτά στην αρχὴ υπάρχουν μέσα μας ως δυνατότητες: στις σχετικές ἐνέργειες προχωρούμε αργότερα (επειδὴ γεννιέμαι με την ικανότητα να βλέπω, «*αρχίζω κάποια στιγμή*» να βλέπω ἢ: επειδὴ γεννιέμαι με την ικανότητα να ακούω, «*αρχίζω κάποια στιγμή*» να ακούω). Δεν συμβαίνει το ίδιο με τις αρετές: στη δική τους περίπτωση πρέπει να προηγηθούν οι ἐνέργειες, αν είναι να βρεθῶ κάποια στιγμή να ἔχω πια την κάθε επιμέρους συγκεκριμένη ιδιότητα = δύναμη = ικανότητα να συμπεριφερόμαι ἔτσι ἢ ἔτσι. Αν ἔτσι ἔχουν τα πράγματα, θα πει ὅτι οι αρετές δεν ανήκουν σ' αυτά που ο άνθρωπος τα έχει εκ φύσεως. **Το «ἔτι» αποκτᾶ ἐδῶ μεταβατικὴ και προσθετικὴ σημασία.**

2. «ὅσα μὲν φύσει ἡμῖν παραγίνεται»: ο Αριστοτέλης αρχίζει το νέο επιχείρημα με αναφορά σε ὅσα ο άνθρωπος ἔχει ἀπὸ τη φύση και ὄχι ἀπὸ εθισμό. Αυτά, λοιπόν, που δόθηκαν ἀπὸ τη φύση, δόθηκαν αρχικὰ ως δυνατότητες και, ὅταν αναπτύχθηκαν πλήρως τα γνωρίσματά τους, ἔγιναν ικανότητες, περιήλθαν δηλαδή στην ἐνεργεία κατάσταση. Στην κατηγορία αὐτὴ κατατάσσει τις αισθήσεις, οι οποίες δόθηκαν ως a priori στοιχεία της ὑπαρξῆς του ἀνθρώπου. Ἐτσι ο άνθρωπος διαθέτει εκ των προτέρων τα αισθητήρια ὄργανα, τα οποία του δίνουν τη δυνατότητα να αισθάνεται, ὅταν ολοκληρωθῆ ἡ ἀνάπτυξή τους. Για περαιτέρω διευκρίνιση ο Αριστοτέλης αναφέρει την ακοή και την ὄραση ως παραδείγματα, με τα οποία δείχνει ὅτι ο άνθρωπος διαθέτει πρώτα τη δυνατότητα να ακούει και να βλέπει και στη συνέχεια ακούει και βλέπει.

Ἡ διάκριση *δύναμης* και *ἐνεργείας* απασχολεῖ τον Αριστοτέλη κυρίως στα *Μετὰ τα Φυσικά*, στο Θ βιβλίο. *Δύναμις* είναι ἡ δυνατότητα ἐνὸς ὄντος να περνᾶ ἀπὸ μια κατάσταση σε μια ἄλλη, που ἔχει ἕνα πρᾶγμα ἢ ἕνα ὄν να γίνει ἢ να κάνει κάτι φτάνοντας στο τέλος του, στην τελειοποίησή του, ἐνῶ *ἐνέργεια* είναι ἡ πραγμάτωση αὐτῆς της δυνατότητας. Για τον Αριστοτέλη, ἡ «ἐνέργεια» ἔχει μεγαλύτερη σημασία ἀπὸ τη «δύναμις», ἀφού ἡ πρώτη εξαρτᾶται ἀπὸ την προσπάθεια που καταβάλλει κάθε άνθρωπος, την προσωπικὴ ευθύνη και προαίρεση, ἐνῶ ἡ δεύτερη σχετίζεται με τη φύση και ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπὸ τον άνθρωπο. Στο κείμενο συνδέει «τὰς δυνάμεις» με το «πρότερον» και «τὰς ἐνεργείας» με το «ὑστερον» ἐννοώντας ὅτι οι «δυνάμεις» ἔχουν *χρονικὴ* προτεραιότητα – και ὄχι *λογικὴ* και *οντολογικὴ* – ἐναντι των «ἐνεργειῶν». Ο Αριστοτέλης ἀποδεικνύει τη λογικὴ και ὄντολογικὴ προτεραιότητα της «ἐνεργείας» ἐναντι της «δύναμης» με τρία επιχειρήματα: **1.** Ἡ «ἐνέργεια» ἀποδίδει μια συνθετικότερη ἔννοια ἀπὸ ὅτι ἡ «δύναμις», γιατί συνδέεται με την ὑπαρξὴ ἐνὸς πρᾶγματος, δηλαδή με την πλήρη ἀνάπτυξη των στοιχείων που το συνιστοῦν. **2.** Για να οδηγηθῆ το *δυνάμει ὄν* στην ἐνεργεία κατάσταση του χρειάζεται την ἐπίδραση μιας ἐνεργείας, γιατί ἡ δύναμη και προϋποθέτει την ἐνέργεια και προκύπτει ἀπὸ αὐτή. Ἄλλωστε ἡ ἐνέργεια είναι ο σκοπός (*οὐ ἔνεκα*) του ὄντος και ὄχι ἡ δύναμη. Σκοπός, τον οποίο ἐξυπηρετεῖ ἡ δύναμη, είναι ἡ ἐνέργεια και ὄχι ἀντίστροφα. Ἄρα ἡ ἐνέργεια ἔχει ὄντολογικὴ προτεραιότητα ἐναντι της δύναμης. **3.** Ἡ δυνατότητα μπορεῖ να ἐξελιχθῆ σε *ὄν*, ἀλλὰ και σε *μη ὄν*. Ἡ ἐνέργεια ὁμως ταυτίζεται μόνο με την ὑπαρξὴ, το *ὄν*.

3. Ἡ δύναμη και ἡ ἐνέργεια στη θεωρία των τεσσάρων αἰτιῶν: ο Αριστοτέλης ἀποδίδει την ὑπαρξὴ των πραγμάτων σε τέσσερα αἴτια: την ὕλη, την ἐνέργεια, τη μορφή / εἶδος και τον σκοπό. Αρχικὰ ὑπάρχει ἡ ὕλη, ἡ ἀμορφη μάζα, ἡ οποία με την ἐνέργεια παίρνει μορφή σύμφωνα με τον σκοπό, το τελικὸ αἴτιο, που κατευθύνει το πέρασμα της ὕλης ἀπὸ τη *δυνάμει* κατάσταση στην ἐνεργεία. Με αὐτὴ τη συλλογιστικὴ διαδικασία ἡ ἀμορφη ὕλη είναι *δυνάμει ὄν*, ἐμπεριέχει δηλαδή τη δυνατότητα να γίνει *ἐνεργεία ὄν*. Ἐτσι ο Αριστοτέλης ἐξηγεῖ τη γένεση των μορφῶν ζωῆς και των μορφῶν της τέχνης. Χαρακτηριστικὸ είναι το παράδειγμα του μάρμαρου, που «*δυνάμει*» είναι ἀγάλμα. Αν, ὁμως, το σμιλέψει ο γλύπτης (ἐνέργεια + μορφή προς ἕνα σκοπό), θα γίνει ἀγάλμα, δηλαδή «*ἐνεργεία ὄν*».

4. Τα τρία εἶδη των δυνάμεων: στο ἔργο του *Μετὰ τὰ Φυσικά* (Θ5, 1047b, 31-35): «*Ἀπασῶν δὲ τῶν δυνάμεων οὐσῶν τῶν μὲν συγγενῶν οἷον τῶν αἰσθήσεων, τῶν δὲ ἔθει οἷον τῆς τοῦ αὐλεῖν, τῶν δὲ μαθήσει οἷον τῆς τῶν τεχνῶν*», ο Αριστοτέλης διακρίνει τρία εἶδη δυνάμεων:

α. «*εγγενεῖς*», αὐτὲς που ὑπάρχουν στον ἀνθρώπο ἀπὸ τη γέννησή του (π.χ. οι αισθήσεις) και συνδέονται με το ἄλογο μέρος της ψυχῆς,

- β. «**ἐξ ἔθους**», αυτές που τις αποκτά ο άνθρωπος με την άσκηση, τον εθισμό (π.χ. οι πρακτικές τέχνες, το παίξιμο ενός μουσικού οργάνου) και συνδέονται με το άλογο και με το λογικό μέρος της ψυχής και
- γ. «**ἐκ μαθήσεως**», τις δυνάμεις που τις αποκτά ο άνθρωπος με τη μάθηση (π.χ. οι επιστημονικές γνώσεις) και συνδέονται και αυτές με το λογικό μέρος της ψυχής.

ΣΤ. Η ΔΥΝΑΜΕΙ ΚΑΙ ἔνεργεία ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΣΤΙΣ ΑΡΕΤΕΣ
(«τὰς δ' ἀρετὰς λαμβάνομεν ... τὰ δ' ἀνδρεία ἀνδρείου»)

Ο Αριστοτέλης συνεχίζει με τις αρετές αντιθετικά προς τα φυσικά γνωρίσματα. Οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας *εν σπέρματι*, αλλά τις αποκτούμε με τις πράξεις μας. Ο Αριστοτέλης εννοεί προφανώς ότι με τις αρετές συνδέονται δύο είδη πράξεων: **α)** οι πράξεις άσκησης με σκοπό την απόκτηση των αρετών, και αυτό αντιστοιχεί στη δύναμει κατάσταση και **β)** οι πράξεις της αρετής, αφού έχει γίνει ἔξη, μόνιμο γνώρισμα του χαρακτήρα και αυτό αντιστοιχεί στην *ἐνεργεία* κατάσταση. Συνεπώς, στην ηθική αρετή και η δύναμις εκδηλώνεται ως *ἐνέργεια*, ως πράξη προς απόκτησή της, ενώ η *ἐνέργεια* ως *πράξη εφαρμογής* της κατακτημένης ήδη ιδιότητας. Οι ηθικές αρετές είναι αποτέλεσμα ἔμπρακτης ενεργοποίησης του ανθρώπου και κατακτώνται με την άσκησή του σε αυτές. Για να διευκρινίσει περισσότερο ο Αριστοτέλης ότι η κατάκτηση των ηθικών αρετών είναι αποτέλεσμα προηγούμενης άσκησης και πράξης, αναφέρεται στις τέχνες, για να δείξει ότι ο άνθρωπος αποκτά τεχνικές / πρακτικές δεξιότητες, αφού προηγουμένως έχει εξασκηθεί σε αυτές. Τέλος, ενισχύει τη θέση του με παραδείγματα για τις τεχνικές δεξιότητες και τις ηθικές αρετές, από τα οποία φαίνεται ότι ούτε οι τεχνικές δεξιότητες ούτε οι ηθικές αρετές είναι ἔμφυτες, αλλά προϊόντα εξάσκησης και προγύμνασης σε αυτές.

1. Όσα έχουμε μέσα μας εκ φύσεως («ὄσα μὲν φύσει ἡμῖν παραγίνεται»): ο Αριστοτέλης ξεκινάει το συλλογισμό του διερευνώντας πρώτα τι συμβαίνει σε όσα χαρακτηριστικά έχουμε μέσα μας εκ φύσεως. Αυτά έχουν **ἐκ των προτέρων** μέσα τους τη **δυνατότητα** να πραγματοποιηθούν, αλλά η **πραγμάτωσή** τους ἔρχεται **ὑστερα** χωρίς να χρειάζεται ο εθισμός, η επανάληψη μιας ενέργειας. Για να αποδείξει τα λεγόμενά του ο φιλόσοφος, χρησιμοποιεί το **παράδειγμα των αισθήσεων**: την όραση και την ακοή δεν τις αναπτύξαμε μέσα από την εξάσκηση, αντιθέτως υπάρχουν ήδη αναπτυγμένες μέσα μας και περνάμε αμέσως στη χρησιμοποίησή τους.

2. Οι ηθικές αρετές («τὰς δ' ἀρετὰς λαμβάνομεν ἐνεργήσαντες πρότερον»): αντίθετα, στις ηθικές αρετές **προηγείται η ἐνέργεια**, δηλαδή η εξάσκηση, η επανάληψη μιας ενέργειας, και **ακολουθεί η κατάκτηση της ηθικής αρετής**. Αλλά για να γίνει η αρετή από προδιάθεση αποκτημένη ιδιότητα, είναι ανάγκη ο άνθρωπος να ασκηθεί σε αυτή. Ο Αριστοτέλης για τον τρόπο άσκησης αναφέρει «γιατί όσα πρέπει να κάνουμε αφού τα μάθουμε, τα μαθαίνουμε κάνοντάς τα» («ἀ γὰρ δεῖ μαθόντας ποιεῖν, ταῦτα ποιῶντες μαθάνομεν»). Δύο παραδείγματα από την καθημερινή ζωή, που αφορούν τις **πρακτικές τέχνες** αποδεικνύουν την αλήθεια της θέσης αυτής: για να αποκτήσει δηλαδή κανείς την ικανότητα του οικοδόμου ή του κιθαριστή πρέπει πρώτα να εξασκηθεί στο χτίσιμο ή στο παίξιμο της κιθάρας αντίστοιχα. Αναλογικά με τα δύο αυτά παραδείγματα αναφέρονται τρία παραδείγματα από τον χώρο της ηθικής, από τα οποία φαίνεται ότι οι δίκαιοι, οι σώφρονες και οι ανδρείοι αποκτούν τις συγκεκριμένες ιδιότητες έχοντας ασκηθεί σε αντίστοιχες δίκαιες, συνετές και ανδρείες πράξεις. Αυτό, λοιπόν, που συμβαίνει στις πρακτικές τέχνες, συμβαίνει και στις ηθικές αρετές (αναλογία με τρία **παραδείγματα ηθικών αρετών**: της δικαιοσύνης, της σωφροσύνης και της ανδρείας): **με την επανάληψη και τον εθισμό σε ηθικές πράξεις αποκτούμε τις ηθικές αρετές**. Ο συλλογισμός του Αριστοτέλη θα μπορούσε να αποδοθεί συνοπτικά ως εξής:

- **1η προκειμένη:** σε όσα υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως προηγείται η ύπαρξη και η δυνατότητα μιας ενέργειας και ακολουθεί η ἐνέργεια, η πραγμάτωση της δυνατότητας (*δύναμις* → *ἐνέργεια*).
- **2η προκειμένη:** στις ηθικές αρετές προηγείται η ἐνέργεια, ο εθισμός και η επανάληψη μιας πράξης και ακολουθεί η κατάκτησή τους (*πράξεις που προσδίδουν αρετή* → *πράξεις που απορρέουν από την αγαθή φύση*).
- **Συμπέρασμα:** οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως, αφού δεν ακολουθούν την πορεία όσων υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως.

3. Η χρήση των χρονικών επιρρημάτων «πρότερον - ὑστερον» και «πολλάκις»: προκειμένου ο Αριστοτέλης να αποδώσει τη χρονική προτεραιότητα των δυνάμεων έναντι των ενεργειών (*δύναμις* → *ἐνέργεια*) σε όσα χαρακτηριστικά υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως, συνδέει τις δυνάμεις με το «πρότερον» και με απαρέμφατα ή μετοχές αορίστου που δηλώνουν το προτερόχρονο («ιδεῖν», «ἀκούσαι», «χρησάμενοι»). Αντίθετα, για να αποδώσει την αντίθετη πορεία που ακολουθείται στις ηθικές αρετές (*ἐνέργεια* → *δύναμις*), συνδέει τη μετοχή

«ἐνεργήσαντες» με το «πρότερον», για να δηλώσει το προτερόχρονο, ή τις μετοχές ενεστώτα «ποιούντες» και «πράττοντες», για να δηλώσει το σύγχρονο. Έτσι, αν προσπαθήσουμε να συσχετίσουμε τα παραπάνω με τα παραδείγματα που δίνονται στο κείμενο (αισθήσεις – τέχνες – αρετές) και με τα δύο ζεύγη των αριστοτελικών όρων «πρότερον - ὕστερον» και «δυνάμει - ἐνεργεία», προκύπτει το εξής διάγραμμα:

φύσει (αισθήσεις)

πρότερον δυνάμει → **ὕστερον** ἐνεργεία

ἐξ ἔθους (τέχνες)

πρότερον ἐνέργειες προς κατάκτηση της τεχνικής δύναμης → **ὕστερον** ἐνέργειες από την κατακτημένη τεχνική δεξιότητα

ἐξ ἔθους (αρετές)

πρότερον ἐνέργειες προς κατάκτηση της ηθικής δύναμης → **ὕστερον** ἐνέργειες από την κατακτημένη ηθική ιδιότητα

Χαρακτηριστική είναι η χρήση του επιρρήματος «πολλάκις». Παρόλο που αναφέρεται σε όσα χαρακτηριστικά έχουμε εκ φύσεως, η χρήση του υποδηλώνει ότι για την κατάκτηση των ηθικών αρετών είναι απαραίτητη η άσκηση και η επανάληψη.

4. Πώς είναι δυνατόν η κατάκτηση της αρετής να είναι μεταγενέστερη, αφού, για να κάνει κανείς μια ενάρητη πράξη (π.χ. δίκαιη πράξη), πρέπει να είναι ήδη ενάρητος (π.χ. δίκαιος); Για να λυθεί αυτή η απορία, πρέπει να σταθούμε σε επισημάνσεις που ο Αριστοτέλης θα κάνει σε παρακάτω. Οι πραγματικά ηθικές πράξεις, λοιπόν, γίνονται με ηθικό τρόπο και διαφοροποιούνται από τις πράξεις που προηγούνται και επαναλαμβάνονται, με τις οποίες έχουν εξωτερικές ομοιότητες. Επίσης δεν είναι τυχαίες ούτε γίνονται κατόπιν υποδείξεως, αλλά αυτός που τις κάνει, πρέπει:

- α.** να έχει συνείδηση των πράξεών του,
- β.** να τις έχει επιλέξει ενσυνείδητα και να έχει δηλώσει με σαφήνεια την προτίμησή του γι' αυτές,
- γ.** να έχει κάνει τις πράξεις αυτές μόνιμο, σταθερό και αμετάβλητο τρόπο συμπεριφοράς του.

Οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εν σπέρματι, αλλά τις αποκτούμε με τις πράξεις μας. Όπως σημειώνει και W. D. Ross, για να εξηγήσει το παράδοξο πώς πράττουμε αγαθά έργα, αν δεν είμαστε αγαθοί, υπάρχει διαφορά «ανάμεσα στις πράξεις που προσδίδουν αρετή και σε αυτές που απορρέουν από την αγαθή φύση». Ο Αριστοτέλης εννοεί προφανώς ότι με τις αρετές συνδέονται δύο είδη πράξεων: **α)** οι πράξεις άσκησης με σκοπό την απόκτηση των αρετών, και αυτό αντιστοιχεί στη δυνάμει κατάσταση και **β)** οι πράξεις της αρετής, αφού έχει γίνει ἔξη, μόνιμο γνώρισμα του χαρακτήρα και αυτό αντιστοιχεί στην ἐνεργεία κατάσταση. Συνεπώς, στην ηθική αρετή και η δύναμις εκδηλώνεται ως ἐνέργεια, ως πράξη προς απόκτηση της αρετής, ενώ η ἐνέργεια ως πράξη εφαρμογής της κατακτημένης ήδη αρετής. Οι ηθικές αρετές είναι αποτέλεσμα ἔμπρακτης ενεργοποίησης του ανθρώπου και κατακτώνται με την άσκησή του σε αυτές.

Z. ΟΡΟΙ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Στο κείμενο αυτό μπορούμε να εντοπίσουμε πολλούς όρους χαρακτηριστικούς της αριστοτελικής φιλοσοφίας: **γένεσις** (η δημιουργία), **αὔξεισις** (η ανάπτυξη, η διαμόρφωση και εξέλιξη), **ἔθος** (ο εθισμός, η συνήθεια, ο τρόπος συμπεριφοράς, που καθιερώνεται με την επανάληψη), **φύσις** (ο κόσμος και οι νόμοι που τον διέπουν), **φύσει** (ο εκ φύσεως, ο ἔμφυτος, τα εγγενή χαρακτηριστικά του ανθρώπου), **διανοητική ἀρετή** (η αρετή που σχετίζεται με το «λόγον ἔχον» μέρος της ψυχής, π.χ. η φρονηση, η σοφία, η σύνεση), **ἠθική ἀρετή** (η αρετή που ανήκει στο «ἐπιθυμητικόν» μέρος της ψυχής και περιγράφει τον χαρακτήρα του ανθρώπου), **τελειούμενοις** (η τελείωση, η ολοκλήρωση, η επίτευξη του ὑψιστου σκοπού, της ευδαιμονίας).

H. ΕΚΦΡΑΣΤΙΚΑ ΜΕΣΑ

Στο κείμενο της 12^{ης} Διδακτικής Ενότητας παρατηρούμε ότι το ύφος του Αριστοτέλη είναι στοχαστικό, λιτό, σαφές και ακριβές. Κυριαρχεί η αντικειμενική και εναργής επιχειρηματολογία και ο επιστημονικός λόγος. Αποφεύγει σκόπιμα τον ποιητικό λόγο, διότι πίστευε ότι η αναζήτηση της αλήθειας υπηρετείται αυστηρά από τη λιτότητα και τη σαφήνεια (αραιή είναι η χρήση επιθέτων, ενώ κυριαρχούν τα ρήματα και τα ουσιαστικά). Έτσι, τα σχήματα λόγου δεν είναι ιδιαίτερα συχνά. Εδώ, εντοπίζουμε τα εξής:

- **Αντιθέσεις:** «ή μὲν διανοητική ≠ ή δ' ἠθική», «ἐξ ἔθους ≠ φύσει», «ὅσα μὲν φύσει ... ≠ τὰς δ' ἀρετὰς λαμβάνομεν», «τὰς δυνάμεις τούτων **πρότερον** κομιζόμεθα ≠ **ὕστερον** δὲ τὰς ἐνεργείας ἀποδίδομεν», «οὐ γὰρ ἐκ τοῦ πολλάκις ἰδεῖν ... ἀλλ' ἀνάπαλιν ἔχοντες ἐχρησάμεθα».

- **Πολυσύνδετα σχήματα:** «καὶ τὴν γένεσιν καὶ τὴν αὐξήσιν», «οὐτ' ἄρα φύσει οὔτε παρὰ φύσιν», «τὰ μὲν δίκαια ..., τὰ δὲ σώφρονα ..., τὰ δ' ἀνδρεία ...».
- **Συσσώρευση αρνήσεων:** «οὐδεμία», «οὐθέν», «οὐκ ἂν ἐθισθείη», «οὐδ' ἂν ἐθίζη», «οὐδὲ τὸ πῦρ», «οὐδ' ἄλλο», «οὐδέν», «οὐτ' ἄρα ...», «οὔτε παρὰ φύσιν».
- **Παραδείγματα:** πέτρα – φωτιά, ὄραση – ακοή, οικοδόμοι – κιθαριστές.
- **Αναλογίες:** «τὰς δ' ἀρετὰς λαμβάνομεν ἐνεργήσαντες πρότερον, ὥσπερ καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων τεχνῶν», «ἄ γὰρ δεῖ μαθόντας ποιεῖν, ταῦτα ποιοῦντες μανθάνομεν ... - οὕτω δὴ καὶ τὰ μὲν δίκαια πράττοντες δίκαιοι γινόμεθα ...».
- **Σχῆμα κατ' ἄρσην καὶ θέσιν:** «οὐ γὰρ ἐκ τοῦ πολλάκις ἰδεῖν ... ἄλλ' ἀνάπαλιν ἔχοντες ἐχρησάμεθα».
- **Σχῆμα ἐξ αναλόγου:** «τὰς δ' ἀρετὰς λαμβάνομεν ἐνεργήσαντες πρότερον, ὥσπερ καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων τεχνῶν» (εννοεῖται : ἐνεργοῦμεν πρότερον).
- **Σχῆμα ἀπὸ κοινού:** «οἰκοδομοῦντες οἰκοδόμοι γίνονται καὶ κιθαρίζοντες κιθαρισταὶ (γίνονται)», «τὰ μὲν δίκαια πράττοντες δίκαιοι γινόμεθα, τὰ δὲ σώφρονα (πράττοντες) σώφρονες (γινόμεθα), τὰ δ' ἀνδρεία (πράττοντες) ἀνδρεῖοι (γινόμεθα)».
- **Εναλλαγή πρώτου καὶ τρίτου πληθυντικού προσώπου:** παρατηρούμε καὶ σ' αὐτή, ἀλλὰ καὶ σε ἐπόμενες ἐνότητες ὅτι, ὅταν ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρεται σε ἀνθρώπους (στοὺς ὁποίους συμπεριλαμβάνει καὶ τὸν ἑαυτό του), χρησιμοποιεῖ τὸ α' πληθυντικὸ πρόσωπο. Συγκεκριμένα, στο κείμενο αὐτὸ χρησιμοποιεῖ οχτὼ ῥήματα σε αὐτὸ τὸ πρόσωπο: «κομιζόμεθα», «ἀποδίδομεν», «ἐλάβομεν», «ἐχρησάμεθα», «ἔσχομεν», «λαμβάνομεν», «μανθάνομεν», «γινόμεθα». Ὄταν, πάλι, ἀναφέρεται στοὺς οἰκοδόμους ἢ τοὺς κιθαριστές, χρησιμοποιεῖ τὸ γ' πληθυντικὸ πρόσωπο. Ἡ ἀλλαγὴ αὐτὴ ἴσως νὰ οφείλεται στο ὅτι ὁ φιλόσοφος δὲν εἶχε προσωπικὴ ἐπαφὴ με τὶς τέχνες καὶ τοὺς τεχνίτες καὶ χρησιμοποιεῖ τὸ γ' πληθυντικὸ πρόσωπο, ὅταν πρόκειται γιὰ δεξιότητες ποὺ ἀφοροῦν τὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας καὶ συνεπῶς οἱ δεξιότητες δὲν εἶναι γνῶρισμα ὅλων τῶν ἀνθρώπων. Ἀντίθετα, χρησιμοποιεῖ τὸ α' πληθυντικὸ πρόσωπο, ὅταν ἀναφέρεται σὲς ἠθικὰς ἀρετὰς καὶ συνεπῶς σὲς γνῶρισμα ποὺ ἀφοροῦν ὅλους τοὺς ἀνθρώπους ἀνεξαιρέτως. Ὡστόσο, μὰς προβληματίζει ὅτι σὲς ἐπόμενη διδακτικὴ ἐνότητα (13^η Διδακτικὴ Ἐνότητα) ἐναλλάσσει τὰ πρόσωπα («γινόμεθα οἱ μὲν δίκαιοι οἱ δὲ ἄδικοι», «οἱ μὲν γὰρ σώφρονες καὶ πρᾶοι γίνονται») ἢ χρησιμοποιεῖ γ' πληθυντικὸ ἐκεῖ ποὺ θὰ περιμέναμε α' πληθυντικὸ («ἀγαθὸς ἄνθρωπος γίνεται», ἐνῶ θὰ περιμέναμε «ἀγαθοὶ ἄνθρωποι γινόμεθα»). Ἀπὸ τὰ παραπάνω, λοιπὸν, μποροῦμε νὰ καταλήξουμε στο συμπέρασμα ὅτι ἡ χρῆση γ' προσώπου δὲν ἀποτελεῖ συνειδητὴ ἐπιλογή, ἀλλὰ χρησιμοποιεῖται μᾶλλον ἀσυναίσθητα καὶ προσδίδεται μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ποικιλία στον λόγο. Ἀς μὴν ξεχνᾶμε, ἄλλωστε, ὅτι τὰ κείμενα τοῦ Ἀριστοτέλη προέρχονται ἀπὸ προσωπικὰς τοῦ σημειώσεως, ποὺ χρησιμοποιοῦσε σὲς παραδόσεις τῶν μαθημάτων του. Εἶναι, λοιπὸν, εὐλόγο σ' αὐτὰς τὶς σημειώσεως νὰ ἔχουν παρεισφρήσει καὶ στοιχεῖα τοῦ προφορικοῦ λόγου.
- **«ὥσπερ καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων τεχνῶν»:** ἄλλο ἓνα στοιχεῖο αὐθόρμητου καὶ προφορικοῦ λόγου συναντᾶμε σὲς φράση «ὥσπερ καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων τεχνῶν». Ὁ προσθετικὸς «καὶ» ἐδῶ εἶναι περιττός, ἐνῶ ὁ προσδιορισμὸς «ἄλλων» ὑποδηλώνει ὅτι οἱ ἀρετὰς εἶναι καὶ αὐτὰς τέχνες, κάτι βέβαια ποὺ δὲν ἰσχύει. Κανονικὰ, λοιπὸν, ἡ παραβολικὴ φράση θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ὡς ἐξῆς: «ὥσπερ ἐπὶ τῶν τεχνῶν». Ὑπενθυμίζουμε καὶ πάλι ὅτι τὰ κείμενα τοῦ Ἀριστοτέλη προέρχονται ἀπὸ προσωπικὰς τοῦ σημειώσεως, ποὺ χρησιμοποιοῦσε σὲς παραδόσεις τῶν μαθημάτων του. Εἶναι, λοιπὸν, εὐλόγο σ' αὐτὰς τὶς σημειώσεως νὰ ἔχουν παρεισφρήσει καὶ στοιχεῖα τοῦ προφορικοῦ λόγου.

Δ13 Διδακτική Ενότητα

Η ηθική αρετή και η ηθική πράξη ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, Β1, 5 – 8, 1103 b2 – 25

Α. ΕΤΥΜΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΟΜΟΡΡΙΖΑ ΣΤΗ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ

- **μαρτυρεῖ** < **μαρτυρέω** -ῶ: αμάρτυρος, μάρτυρας, μαρτυρία, μαρτυριάρας, μαρτυρικός, μαρτύριο.
- **γινόμενον** < **γί(γ)νομαι**: αγενής, άγονος, απόγονος, γενεά, γενέθλια, γενέθλιος, γενέτειρα, γένος, γηγενής, γόνος, γυνή, εγγονός, μονογενής, νεογνό, πρωτόγονος.
- **νομοθέται** < **νόμος** + **τίθημι**: αδιαθεσία, αντίθετος, απόθεμα, αποθηκάριος, αποθήκη, διάθεση, διαθήκη, έκθεμα, έκθεση, εκθέτης, έκθετος, εμπρόθετος, επίθεση, επιθετικός, θέμα, θεμέλιο, θεμελιώδης, θέση, θεσμός, θετός, θήκη, καταθέτης, νοθεσία, παράθεμα, παράθεση, παρακαταθήκη, πρόσθετος, σύνθεση, συνθετικός, σύνθετος, συνθήκη, τοποθεσία, υιοθεσία, υπερθετικός, υποθετικός.
- **ἐθίζοντες** < **ἐθίζω** < **ἔθος**: εθιμικός, έθιμο, εθισμένος, εθισμός, έθος, ηθικός, ήθος.
- **ποιούσιν** < **ποιέω** -ῶ: αξιοποίηση, απεριποίητος, αποποίηση, αρτοποιία, αρτοποιός, αχειροποίητος, γελωτοποιός, ειδοποιός, ειρηνοποιός, εκποίηση, εντατικοποίηση, επιπλοποιείο, ηθοποιός, θεοποίητος, κακοποιός, κοινοποίηση, μεταποίηση, οδοποιία, παραποίηση, περιποιητικός, ποίημα, ποίηση, ποιητάρης, ποιητής, ποιητικός, πολιτικοποίηση, προσποίηση, προσποιητός, υποδηματοποιείο, χαρτοποιία.
- **ἐστίν** < **εἰμί**: ανούσιος, εξουσιαστικός, εσθλός, ετυμολογία, ετυμολογικός, έτυμον, ουσία, ουσιαστικός, ουσιώδης, παρόν, παροντικός, παρουσιαστικό.
- **άμαρτάνουσιν** < **άμαρτάνω**: αμάρτημα, αμαρτία, αμαρτωλός, αναμάρτητος.
- **διαφέρει** < **διά** + **φέρω** (θ. **φερ-**, **φορ-**, **φαρ-**, **φωρ-**, **φρ-**, **οί-**, **ένεκ-**, **ένοκ-**, **έγκ-**): αμφορέας, διάφορος, διένεξη, διηνεκής, διηνεκής, πολύφερνος, φαρέτρα, φερέγγυος, φερτός, φερώνυμος, φορά, φόρος, φωριαμός.
- **φθείρεται** < **φθείρομαι**: αδιάφθορος, άφθαρτος, διαφθορά, διαφθορέας, παραφθορά, φθαρμένος, φθαρτός, φθειρίαση, φθορά, φθοροποιός, ψυχοφθόρος.
- **οικοδομείν** < **οικοδόμος** < **οἶκος** + **δέμω**: αδόμητος, ανοικοδόμηση, δομή, δομικός, οικοδομή, οικοδόμηση, οικοδομικός, οικοδόμος.
- **διδάξοντος** < **διδάσκω** (θ. **δα-**, **δακ-**, + **πρόσφυμα σκ-**, + **ενεστωτικός αναδιπλασιασμός δι-**): αδίδακτο, δίδαγμα, διδακτήριο, δίδακτορας, διδακτορικό, διδακτός, διδασκαλείο, διδασκαλία, διδασκαλικός, διδάσκαλος.
- **συναλλάγμασι** < **σύν** + **άλλάττω** (θ. **άλλ-** + **άγ-** + **j** + **-ω**): αλλαγή, άλλαγμα, αλλαξιά, αλλαξοπιστία, απαλλαγή, εναλλαγή, μισαλλόδοξος, παραλλαγή, συναλλαγή, συνάλλαγμα, συνδιαλλαγή.
- **φοβείσθαι** < **φοβέω** -ῶ < **φόβος** < **φέβομαι**: αφοβία, άφοβος, εκφόβηση, εκφόβιση, έμφοβος, επίφοβος, φόβητρο, φοβία, φοβικός, φοβισμένος, φόβος.
- **θαρρεῖν** < **θάρσος** ή **θάρρος**: αποθάρρυνση, θαρραλέος, θαρρετά, θαρρετός, θάρρος, ξεθάρρεμα.
- **ἐπιθυμίας** < **ἐπί** + **θυμός**: απροθυμία, απρόθυμος, εύθυμος, θυμηδία, θυμικός, θυμοειδής, θυμός, θυμόσοφος, λιποθυμία, οξύθυμος, προθυμία, πρόθυμος.
- **αναστρέφεισθαι** < **ανά** + **στρέφομαι** (θ. **στρέφ-**, **στράφ-**, **στρόφ-**): αναστρέψιμος, αναστροφή, στραβός, ανάστροφος, αναστρόφως, αντιστροφή, ανίστροφος, αποστροφή, απόστροφος, διαστρέβλωση, στροφή, διάστρεμμα, διαστροφή, διαστροφικός, επιστρεφόμενα, ευστροφία, εύστροφος, καταστροφή, μεταστροφή, περιστροφή, περίστροφο, στραβισμός, στρεβλός, στρέμμα, στρεπτός, στρεψόδικος, στριφογύρισμα, στριφτός, στρίφωμα, στρίψιμο, στροβίλισμα, στρόβιλος, στρόφιγγα.
- **άποδιδόναι** < **άπό** + **δίδωμι** (ενεστωτικός αναδιπλασιασμός **δι-** + **δω-** + **μι**, θ. **δω-**, **δο-**): αιμοδότης, αναμεταδότης, ανένδοτος, απόδοση, αποδοτικός, δόσιμο, δότης, δώρο, δωσιδικία, εκδοτικός, επίδομα, επιδοτικός, καταδότης, μειοδότης, μεταδοτικός, ξέδομα, παραδοτέος, πληροφοριοδότης, τροφοδότης.
- **άκολουθούσιν** < **ά** **αθροιστικό** + **κέλευθος** (= **δρόμος**): παρακολούθημα, ακολουθήση, ακολουθία, ακόλουθος, ανακόλουθος, εξακολουθητικός, επακολουθήμα, παρακολούθηση.
- **νέων** < **νέος**: νεαρός, νεογέννητος, νεογνό, νεόδημος, νεοελληνικός, νεόκοπος, νεολαία, νεόπλουτος, νεοσός, νεότητα, νιότη.

Β. ΣΥΝΤΟΜΗ ΑΠΟΔΟΣΗ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ

Ο Αριστοτέλης θα χρησιμοποιήσει το παράδειγμα των νομοθετών, για να αποδείξει ότι οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως, αλλά τις αποκτούμε μέσω της άσκησης και του εθισμού σε ηθικές πράξεις. Αυτοί προσπαθούν να κάνουν τους πολίτες να αποκτήσουν την ηθική αρετή με τον εθισμό. Όμως, αυτό δεν το

πετυχαίνουν πάντα και γι' αυτό διαχωρίζονται τα πολιτεύματα σε καλά και λιγότερο καλά. Επομένως, για την κατάκτηση των ηθικών αρετών δεν αρκεί ο εθισμός σε μια οποιαδήποτε ενέργεια, αλλά ο εθισμός στις σωστές ενέργειες. Αυτό συμβαίνει στις τέχνες: αν κάποιος χτίζει με σωστό τρόπο, θα γίνει καλός οικοδόμος· αν όμως δεν εξασκηθεί σωστά, θα γίνει κακός. Αν, πάλι, κάποιος παίζει σωστά κιθάρα, θα γίνει καλός κιθαριστής· αν δεν εξασκηθεί στο σωστό παίξιμο, θα γίνει κακός κιθαριστής. Το ίδιο, λοιπόν, συμβαίνει και με τις αρετές. Άρα, προκύπτει ότι τις αρετές δεν τις έχουμε εκ φύσεως, αλλά τις αποκτούμε με τον σωστό εθισμό, όπως συμβαίνει και στις τέχνες. Αν οι τεχνίτες ήταν καλοί ή κακοί από τη γέννησή τους, δεν θα χρειαζόταν ο δάσκαλος, για να καθοδηγεί και να εξασκεί κάποιον σωστά.

Όσα συμβαίνουν στην εκμάθηση των τεχνών, τα ίδια συμβαίνουν και στην κατάκτηση των ηθικών αρετών. Αυτό αποδεικνύεται και από παραδείγματα που σχετίζονται με τους τομείς συμπεριφοράς των ανθρώπων. Συγκεκριμένα, στη συναναστροφή μας με τους άλλους ανθρώπους άλλοι γίνονται δίκαιοι και άλλοι άδικοι· σε όσα προξενούν φόβο άλλοι συνηθίζουν να δείχνουν θάρρος και γίνονται ανδρείοι, ενώ άλλοι συνηθίζουν να φοβούνται και γίνονται δειλοί· όσον αφορά τις επιθυμίες άλλοι παρουσιάζονται εγκρατές και σώφρονες, ενώ άλλοι ακόλαστοι· τέλος, όσες πράξεις ή γεγονότα προκαλούν οργή άλλοι τις αντιμετωπίζουν με πραότητα, ενώ άλλοι γίνονται οργίλοι. Από τα παραπάνω προκύπτει ότι η επανάληψη ίδιων ενεργειών διαμορφώνει τα μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα μας. Γι' αυτό και η ποιότητα των ενεργειών μας θα διαφοροποιήσει ποιοτικά και τα μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα μας. Αφού λοιπόν τα μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα μας διαμορφώνονται βάσει της ποιότητας των ενεργειών μας, έχει πολύ μεγάλη σημασία να εθίζουμε τα παιδιά από πολύ νεαρή ηλικία στον έναν ή στον άλλο τρόπο συμπεριφοράς. Μάλιστα, αυτό είναι το παν.

Γ. ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΩΝ ΝΟΜΟΘΕΤΩΝ

(«Μαρτυρεί δὲ ... ἀγαθὴ φαύλης»)

1. «Μαρτυρεί δὲ ... ἀγαθὴ φαύλης»: ο Αριστοτέλης παραθέτει ένα επιπλέον επιχειρήμα για το συμπέρασμα στο οποίο κατέληξε στην προηγούμενη διδακτική ενότητα, ότι δηλαδή οι δίκαιοι γίνονται δίκαιοι πράττοντας μόνο δίκαιες πράξεις. Όμοια και οι σώφρονες και οι ανδρείοι. Με άλλα λόγια γίνεται κανείς ηθικός μόνο όταν πράττει ηθικά. Το επιχειρήμα το αντλεί από τον χώρο της πόλης, καθώς για τον φιλόσοφο υπάρχει στενή σχέση μεταξύ ηθικής και πολιτικής. Αλλωστε, μόνο αν ένας άνθρωπος διέπεται από ηθικές αρετές μπορεί να λειτουργήσει σωστά μέσα στην πόλη και ως πολίτης και ως πολιτικός. Το επιχειρήμα που φέρνει ως μαρτυρία («μαρτυρεί δὲ») εισάγεται με τον προσθετικό «καὶ» («καὶ τὸ γινόμενον») και αφορά το έργο των νομοθετών. Βασικός στόχος και επιδίωξή τους είναι να κάνουν τους πολίτες να αποκτήσουν την ηθική αρετή μέσω του εθισμού σε ανάλογες πράξεις και συμπεριφορές («οἱ γὰρ νομοθέται τοὺς πολίτας ἐθίζοντες ποιοῦσιν ἀγαθοὺς»). Στο επιχειρήμα αυτό εντοπίζεται και η γενικότερη αντίληψη των αρχαίων Ελλήνων ότι το άτομο δεν λειτουργεί αποκλειστικά και μόνο για χάρη του εαυτού του, αλλά και για χάρη του κοινού καλού. Έτσι και οι νομοθέτες λειτουργούν με βάση τον γνώμονα αυτό. Στην ουσία το επιχειρήμα αυτό έχει ως εξής: **αν οι ηθικές αρετές ήταν έμφυτες, όλες οι ενέργειες των νομοθετών να κάνουν τους πολίτες καλούς θα ήταν μάταιες**, αφού όλοι θα γεννιόντουσαν με ή χωρίς αυτές και οποιαδήποτε προσπάθεια δεν θα μπορούσε να μεταβάλλει αυτά τα χαρακτηριστικά. Έτσι αποδεικνύεται αφενός ότι οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως και αφετέρου ότι αυτές δεν αποκτώνται αλλιώς παρά μόνο με τη διαρκή άσκηση και την επανάληψη ηθικών πράξεων. Ωστόσο, ο Αριστοτέλης επισημαίνει ότι κάποιοι νομοθέτες πετυχαίνουν τον στόχο τους και κατορθώνουν να βοηθήσουν τους πολίτες στην άσκηση της αρετής με τον τρόπο που πρέπει, ενώ κάποιοι άλλοι αποτυγχάνουν να ασκήσουν σωστά τους πολίτες στην αρετή. Γι' αυτό, αλλωστε, και τα πολιτεύματα διακρίνονται σε καλά και λιγότερο καλά.

2. «καὶ διαφέρει τούτῳ πολιτεία πολιτείας ἀγαθὴ φαύλης»: ο Αριστοτέλης διακρίνει τα πολιτεύματα σε καλά και λιγότερο καλά και όχι σε καλά και κακά. Παρατηρείται, λοιπόν, ότι η λέξη «φαύλης» (που κανονικά «φαῦλος» σημαίνει κακός, ευτελής, ασήμαντος) χρησιμοποιείται εδώ με διαφορετική σημασία, έτσι ώστε να ανταποκρίνεται στις αντιλήψεις του φιλοσόφου. Η αναφορά αυτή στη διάκριση των πολιτευμάτων φαίνεται, με την πρώτη ματιά, να μη σχετίζεται με το θέμα του κειμένου και να αποτελεί μια παρέκβαση. Κάτι τέτοιο, όμως, δεν ισχύει, καθώς στόχος του φιλοσόφου είναι να συνδέσει την αξία των πολιτευμάτων με την αρετή των πολιτών. Συγκεκριμένα, ο Αριστοτέλης δεν πιστεύει ότι υπάρχουν κακά πολιτεύματα, αφού πρωταρχικός στόχος όλων των νομοθετών, και άρα και των πολιτευμάτων μέσα στα οποία δρουν, είναι να κάνουν τους πολίτες ενάρετους ασκώντας τους στην ηθική αρετή, προκειμένου να φτάσουν στον ύψιστο στόχο, την ευδαιμονία. Το κριτήριο διάκρισης των πολιτευμάτων σε καλά και λιγότερο καλά αφορά τον βαθμό επιτυχίας του έργου των νομοθετών: **όσο δηλαδή πιο κοντά στον στόχο τους φτάνουν, να οδηγήσουν τους πολίτες στην ηθική αρετή, και άρα στην ευδαιμονία, τόσο πιο καλό θεωρείται και το πολίτευμα.** Κύριο έργο των

νομοθετών είναι να κάνουν, με τους νόμους, τους πολίτες ηθικούς, ενάρετους, να τους σταθεροποιήσουν στον δρόμο της αρετής για να είναι και η πολιτεία αγαθή. Εντύπωση μας προκαλεί η σειρά των λέξεων στη φράση αυτή. Η κανονική σειρά θα ήταν: «*διαφέρει τούτω πολιτεία αγαθή πολιτείας φαύλης*». Η ανωμαλία αυτή ίσως να οφείλεται και πάλι στο γεγονός ότι τα κείμενα του Αριστοτέλη αποτελούν προσωπικές σημειώσεις, που λειτουργούσαν βοηθητικά στο έργο της διδασκαλίας. Είναι, λοιπόν, εύλογο να εντοπίζουμε κάποια χαρακτηριστικά του προφορικού λόγου.

Δ. ΟΙ ΛΟΓΟΙ ΚΑΙ Η ΠΟΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΕΘΙΣΜΟΥ ΚΑΘΟΡΙΖΟΥΝ ΤΗΝ ΕΠΙΚΤΗΤΗ ΙΔΙΟΤΗΤΑ

(«*Ἐτι ἐκ τῶν αὐτῶν ... ἐκ δὲ τοῦ κακῶς κακοί*»)

1. «*Ἐτι ἐκ τῶν αὐτῶν καὶ διὰ τῶν αὐτῶν καὶ γίνεται πᾶσα ἀρετὴ καὶ φθείρεται*»: ο Αριστοτέλης προσθέτει νέο επιχείρημα, με το οποίο δείχνει ότι η αρετή είναι προϊόν εθισμού και η ποιότητά της εξαρτάται από την ποιότητα του εθισμού που την προκαλεί. Η δημιουργία και ο εκφυλισμός της επίκτητης ιδιότητας προκύπτουν από αντίστοιχους λόγους και ποιότητα εθισμού. Έτσι για συγκεκριμένους λόγους και με την κατάλληλη άσκηση οι άνθρωποι κατακτούν την αρετή και ακριβώς για τους αντίθετους λόγους και με την ακατάλληλη άσκηση η αρετή εκφυλίζεται. Ο Αριστοτέλης εννοεί μάλλον μια διαδικασία «*δόμησης*» και «*αποδόμησης*» της αρετής ενισχύοντας τη θέση του για τον επίκτητο χαρακτήρα της. Τα ρήματα «*γίνεται – φθείρεται*» μας παραπέμπουν στο θεμελιώδες αντιθετικό ζεύγος της φιλοσοφικής σκέψης «*γένεσις – φθορά*». Για τον Αριστοτέλη, αυτή ήταν μια **φυσική διαδικασία μονόδρομη**: *γένεση → αύξηση → τελείωση → παρακμή → φθορά* (αποδίδεται έργο στον Αριστοτέλη με τίτλο *Περὶ Γενέσεως καὶ Φθοράς*). Αυτή, λοιπόν, η διαδικασία ακολουθείται και στις ηθικές αρετές. Κάθε αρετή για τους ίδιους λόγους και χρησιμοποιώντας τα ίδια μέσα γεννιέται και με την καλή εξάσκηση κατακτιέται, ενώ με την κακή εξάσκηση χάνεται.

2. «*ὁμοίως δὲ καὶ τέχνη· ἐκ γὰρ τοῦ κιθαρίζειν καὶ οἱ ἀγαθοὶ καὶ κακοὶ γίνονται κιθαρισταί. Ἀνάλογον δὲ καὶ οἰκοδόμοι καὶ οἱ λοιποὶ πάντες*»: με τη χρήση αναλογικής απόδειξης συνεχίζει ο Αριστοτέλης, για να δείξει ότι το ίδιο συμβαίνει και στις τεχνικές εργασίες. Χρησιμοποιεί τα ίδια παραδείγματα, που χρησιμοποίησε και στην προηγούμενη διδακτική ενότητα, αυτά του οικοδόμου και του κιθαριστή γενικεύοντας (*οἱ λοιποὶ πάντες*), για λόγους μάλλον συντομίας. Διευκρινίζει με αυτά ότι η απόκτηση μιας δεξιότητας προϋποθέτει την εξάσκηση του ανθρώπου στο περιεχόμενο της δεξιότητας που επιθυμεί να αποκτήσει. Έτσι, αν κάποιος αποφάσισε να γίνει οικοδόμος, η άσκησή του δεν μπορεί παρά να είναι στην οικοδομική τέχνη. Το ίδιο και εκείνος που θέλει να γίνει κιθαριστής, θα ασκηθεί στο παίξιμο της κιθάρας. Όμως απλώς η οποιαδήποτε εξάσκηση για την απόκτηση μιας δεξιότητας δεν οδηγεί στο ίδιο αποτέλεσμα, **αλλά η ποιότητα της εξασκήσεως, που προηγείται, καθορίζει την ποιότητα της αποκτημένης δεξιότητας**. Σε αυτό ακριβώς αναφέρεται η συνέχιση του παραδείγματος από τον Αριστοτέλη.

3. «*ἐκ γὰρ τοῦ κιθαρίζειν ... ἐκ δὲ τοῦ κακῶς κακοί*»: στην προηγούμενη διδακτική ενότητα, ο Αριστοτέλης χρησιμοποιώντας τα παραδείγματα των οικοδόμων και των κιθαριστών είχε υποστηρίξει ότι οι ηθικές αρετές κατακτώνται με τον εθισμό. Σ' αυτή την διδακτική ενότητα χρησιμοποιώντας τα ίδια παραδείγματα προσθέτει ένα νέο στοιχείο – επιχείρημα: **τη σημασία της καλής («*εὖ*») και της κακής («*κακῶς*») άσκησης στην ποιότητα της αποκτημένης επίκτητης ιδιότητας**. Δεν αρκεί, λοιπόν, απλώς να εξασκούμαστε σε μια οποιαδήποτε πράξη, αλλά να εξασκούμαστε σε καλές και σωστές πράξεις. Αυτό το βλέπουμε και στις τέχνες, αλλά και στις ηθικές αρετές. Θα γίνουμε καλοί οικοδόμοι, όχι αν απλώς οικοδομούμε συνεχώς, αλλά μόνο αν εξασκηθούμε στο σωστό χτίσιμο, και καλοί κιθαριστές, όχι αν απλώς παίζουμε συνεχώς κιθάρα, αλλά μόνο αν εξασκηθούμε στο σωστό παίξιμο της κιθάρας. Με τη χρήση του «*επαγωγικού παραδείγματος*» ο Αριστοτέλης δείχνει ότι στην πράξη η ποιότητα της άσκησης και της μαθητείας προσδιορίζει την ποιότητα της επίκτητης ιδιότητας. Έτσι φαίνεται να αποδέχεται ότι η ποιότητα άσκησης και η ποιότητα της επίκτητης ιδιότητας συνδέονται με σχέση αιτίου αποτελέσματος. Με τη σκέψη αυτή ο Αριστοτέλης επιχειρεί να αποδείξει ότι η ηθική αρετή προϋποθέτει τον εθισμό και η ποιότητα της ηθικής αρετής είναι ανάλογη της ποιότητας του εθισμού. Θα γίνουμε λοιπόν ηθικά ενάρετοι, μόνο αν εξασκηθούμε σε ηθικά ενάρετες πράξεις σύμφωνα με τους κανόνες της τέλει αρετής.

Ε. ΑΠΑΡΑΙΤΗΤΟΣ Ο ΔΑΣΚΑΛΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΟΔΕΙΞΗ ΤΟΥ ΟΡΘΟΥ ΕΘΙΣΜΟΥ

(«*Εἰ γὰρ μὴ οὕτως εἶχεν ... ἂν ἐγίνοντο ἀγαθοὶ ἢ κακοί*»)

Ο Αριστοτέλης στο συγκεκριμένο χωρίο επισημαίνει ότι για την καλλιέργεια της ηθικής αρετής απαραίτητη κρίνεται η συμβολή του διδάσκοντος και της διδασκαλίας, της εκπαίδευσης γενικότερα, γιατί η ηθική ποιότητα του κάθε ανθρώπου προκύπτει όχι απλώς από την άσκηση, αλλά από την ποιότητα της άσκησης που έχει προηγηθεί. Ο δάσκαλος θα δώσει τον προσανατολισμό του ορθού εθισμού διδάσκοντας τους

κανόνες της αρετής, τους τρόπους εφαρμογής τους και εκπαιδεύοντας στην ορθή άσκηση. Ο δάσκαλος είναι αυτός που παρακολουθεί και καθοδηγεί τους ανθρώπους στον σωστό εθισμό. Το ίδιο απαραίτητος είναι ο δάσκαλος και στις τέχνες, διότι αυτός θα διδάξει τον ασκούμενο σε μια τέχνη τους κανόνες της και τον σωστό τρόπο εφαρμογής τους. Αυτός ακριβώς είναι και ο ρόλος του νομοθέτη στην πόλη: αποτελεί τον δάσκαλο των πολιτών, ο οποίος χρησιμοποιώντας τα σωστά μέσα, δηλαδή τους σωστούς νόμους, θα διδάξει τους πολίτες τι είναι δίκαιο και τι άδικο, θα ορίσει τους κανόνες της δίκαιης και ηθικής συμπεριφοράς μέσα στην πόλη και θα τους οδηγήσει στην κατάκτηση των ηθικών αρετών και, άρα, στην ευδαιμονία. Επομένως, καταλήγουμε και πάλι στο συμπέρασμα ότι οι ηθικές αρετές δεν είναι έμφυτες, αφού στην αντίθετη περίπτωση ο ρόλος του δασκάλου θα ήταν μάταιος. Αντίθετα, οι ηθικές αρετές κατακτώνται με τη σωστή άσκηση, με τη διαρκή επανάληψη ηθικών πράξεων.

ΣΤ. ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΠΟΥ ΕΠΙΒΕΒΑΙΩΝΟΥΝ ΟΤΙ ΟΙ ΕΝΕΡΓΕΙΕΣ ΑΣΚΗΣΗΣ ΚΙ Ο ΕΘΙΣΜΟΣ ΟΔΗΓΟΥΝ ΣΤΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΩΝ ΜΟΝΙΜΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ ΤΟΥ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑ

(«Οὕτω δὴ καὶ ... οἱ δὲ ἐκ τοῦ οὕτωςί»)

1. «Οὕτω δὴ καὶ ἐπὶ τῶν ἀρετῶν ἔχει»: ο ρόλος των τριών λέξεων «Οὕτω δὴ καὶ» είναι εισαγωγικός στο νέο επιχείρημα του Αριστοτέλη. Συγκεκριμένα, το τροπικό επίρρημα «οὕτω», είναι ομοιωματικό προς τα προηγούμενα και δηλώνει αναλογική θεώρηση του θέματος που ακολουθεί. Ο φιλόσοφος χρησιμοποιεί δηλαδή στη συγκεκριμένη περίπτωση έναν **αναλογικό συλλογισμό**: όπως για την εκμάθηση των τεχνών είναι απαραίτητος ο εθισμός σε κατάλληλες ενέργειες, έτσι και για την κατάκτηση των ηθικών αρετών έχει σημασία η επανάληψη ίδιων πράξεων («ὁμοίων ἐνεργειῶν»). Με τον συμπερασματικό σύνδεσμο «δὴ» **ανακεφαλαιώνονται** τα προηγούμενα, ενώ ο μεταβατικός σύνδεσμος «καὶ» **εισάγει το νέο επιχείρημα**, με το οποίο δείχνει ότι και στις αρετές ισχύει το ίδιο που συμβαίνει στις τέχνες. Όπως η κατάλληλη ή η ακατάλληλη άσκηση κάνει τον τεχνίτη καλόν ή κακόν αντίστοιχα, έτσι και η ποιότητα του εθισμού στον χώρο των αρετών καθορίζει την ποιότητα των αποκτημένων αρετών.

2. «πράττοντες γὰρ τὰ ἐν τοῖς συναλλάγμασι... οἱ δὲ ἐκ τοῦ οὕτωςί»: ο Αριστοτέλης προβαίνει στην παρουσίαση τριών παραδειγμάτων για να δείξει ότι, όπως και στις τέχνες, έτσι και στις αρετές η απόκτησή τους γίνεται με τον εθισμό και η ποιότητά τους εξαρτάται από την ποιότητα του εθισμού που προηγήθηκε. Τα παραδείγματα αναφέρονται σε αρετές που συνδέονται με τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι: **1.** συναλλάσσονται μεταξύ τους (κοινωνικές σχέσεις), **2.** αντιμετωπίζουν τις δύσκολες καταστάσεις της ζωής τους και **3.** διαχειρίζονται τις επιθυμίες τους. Επίσης, παρατηρούμε ότι ο φιλόσοφος διακρίνει **δύο αντίθετους τρόπους συμπεριφοράς: ο ένας οδηγεί στην κατάκτηση των ηθικών αρετών, ενώ ο άλλος όχι.** Ειδικότερα, το πρώτο παράδειγμα «πράττοντες γὰρ τὰ ἐν τοῖς συναλλάγμασι τοῖς πρὸς τοὺς ἀνθρώπους γινόμεθα οἱ μὲν δίκαιοι οἱ δὲ ἄδικοι» αναφέρεται στις κοινωνικές σχέσεις των ανθρώπων. Ο τρόπος με τον οποίο οι άνθρωποι μαθαίνουν να συναλλάσσονται, αυτός καθορίζει και την ποιότητα του χαρακτήρα τους ως προς αυτό. Αν μαθαίνουν να είναι δίκαιοι στις συναλλαγές τους, γίνονται δίκαιοι, αν όχι, άδικοι. Η διαμόρφωση του ήθους γίνεται υπόθεση του ίδιου του ανθρώπου, ο οποίος και έχει την ευθύνη των πράξεων του. Με το δεύτερο παράδειγμα «πράττοντες δὲ τὰ ἐν τοῖς δεινοῖς καὶ ἐθιζόμενοι φοβεῖσθαι ἢ θαρρεῖν οἱ μὲν ἀνδρείοι οἱ δὲ δειλοὶ» ο Αριστοτέλης δείχνει ότι ο τρόπος με τον οποίο οι άνθρωποι μαθαίνουν να αντιμετωπίζουν τις δύσκολες και αντίξοες καταστάσεις στη ζωή τους, διαμορφώνει τη στάση και τη συμπεριφορά τους. Έτσι αν μαθαίνουν να αντιμετωπίζουν ψύχραιμα και με σθένος τις δυσκολίες χωρίς να αγνοούν τους κινδύνους, γίνονται ανδρείοι, αν όχι, δειλοί. Τέλος, το τρίτο παράδειγμα παραπέμπει στις επιθυμίες και στα ανθρώπινα πάθη. «Ὅμοίως δὲ καὶ τὰ περὶ τὰς ἐπιθυμίας ἔχει καὶ τὰ περὶ τὰς ὀργάς· οἱ μὲν γὰρ σώφρονες καὶ πρᾶοι γίνονται, οἱ δ' ἀκόλαστοι καὶ ὀργίλοι, οἱ μὲν ἐκ τοῦ οὕτωςί ἐν αὐτοῖς ἀναστρέφονται, οἱ δὲ ἐκ τοῦ οὕτωςί». Με αυτό ο Αριστοτέλης εξηγεί ότι ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίζουν οι άνθρωποι τον ίδιο τον εαυτό τους και μάλιστα τις επιθυμίες και τις ορμές τους, καθορίζει τον χαρακτήρα τους. Αν μαθαίνουν να τιθασεύουν και να εκλογικεύουν τις επιθυμίες και τις ορμές τους, γίνονται συνετοί και πρᾶοι, αν όχι, ασύδοτοι και οξύθυμοι. Συνεπώς, ο τρόπος με τον οποίο οι άνθρωποι διαχειρίζονται τα τρία αυτά πεδία εκδήλωσης της συμπεριφοράς τους είναι καθοριστικός για την ηθική ποιότητά τους. Συνοπτικά τα παραδείγματα μπορούν να παρουσιαστούν με τον ακόλουθο πίνακα:

τομείς συμπεριφοράς	μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα
συναναστροφή με άλλους ανθρώπους	δίκαιοι ≠ άδικοι
όσα προξενούν φόβο	ανδρείοι ≠ δειλοί
επιθυμίες	σώφρονες ≠ ακόλαστοι
όσα προξενούν οργή	πρᾶοι ≠ ὀργίλοι

3. «σώφρονες – άκόλαστοι, πρᾶοι – όργίλοι»: καλό θα ήταν να διευκρινιστούν οι συγκεκριμένοι όροι:

- «Σώφρονες»: είναι αυτοί που δείχνουν εγκράτεια και αντιστέκονται στις επιθυμίες τους, ενώ κρατιούνται συστηματικά μακριά από τις σωματικές ηδονές.
- «Άκόλαστοι»: αυτοί αντίθετα, αφήνονται στις επιθυμίες και στις σωματικές ηδονές ξεπερνώντας τα όρια του μέτρου.
- «Πρᾶοι»: είναι οι άνθρωποι που αντιδρούν συγκρατημένα και με ηρεμία στα συναισθήματα οργής.
- «Όργίλοι»: αυτοί αντίθετα, δεν μπορούν να χαλιναγωγήσουν την οργή τους, ξεσπούν και αντιδρούν με βίαιο πολλές φορές τρόπο.

4. «γινόμεθα – γίνονται – πράττοντες – έθιζόμενοι»: με τη χρήση των ρηματικών τύπων που αναφέρονται σε πράξεις, «γινόμεθα - γίνονται - πράττοντες - έθιζόμενοι» δηλώνεται ενέργεια, ενώ ο ενεστώτας δηλώνει την επανάληψη. Έτσι, δίνεται η ευκαιρία στον Αριστοτέλη να αποδείξει τον βαθμιαίο τρόπο κατάκτησης της αρετής, καθώς και ότι και οι έξεις, όπως και οι αρετές, δεν υπάρχουν εκ φύσεως, αλλά είναι αποτελέσματα κάποιων ενεργειών.

5. Ο χαρακτήρας της αρετής: από τα παραπάνω γίνεται αντιληπτό ότι ο Αριστοτέλης δίνει κοινωνικό χαρακτήρα στην αρετή. Αυτό προκύπτει απ' το ότι τόσο η αρετή της δικαιοσύνης όσο και της σωφροσύνης και της πραότητας σχετίζονται με τις καθημερινές δραστηριότητες του ανθρώπου, αντανακλούν στον κοινωνικό περίγυρο και ρυθμίζουν τις διαπροσωπικές μας σχέσεις. Η κοινωνία είναι άλλωστε αυτή που θα κρίνει και θα αξιολογήσει ποια πράξη ή ποιος άνθρωπος είναι ηθικός.

Z. ΟΙ ΕΞΕΙΣ ΠΡΟΚΥΠΤΟΥΝ ΑΠΟ ΤΟΝ ΕΘΙΣΜΟ

(«Και ένι δὴ λόγῳ ... ακολουθοῦσιν αἱ έξεις»)

1. Η αποδεικτέα θέση: από τα παραδείγματα που προηγήθηκαν γίνεται φανερό ότι γίνεται κανείς ανδρείος κάνοντας κατ' επανάληψη ανδρείες πράξεις και γενικότερα γίνεται κανείς φορέας μιας αρετής κάνοντας τις πράξεις που θα κάνει, όταν θα είναι πια φορέας αυτής της αρετής. Βέβαια, όπως ήδη έχει αναφέρει ο φιλόσοφος, προκειμένου να αποκτήσει κανείς μια αρετή, δεν είναι αρκετό να κάνει απλώς ξανά και ξανά τέτοιου είδους πράξεις, πράξεις δηλαδή που προσδιάζουν στη συγκεκριμένη αρετή (δεν θα γίνει π.χ. κανείς ανδρείος συμμετέχοντας απλώς σε κάθε επικίνδυνη κατάσταση, ούτε δίκαιος πράττοντας απλώς πλήθος δικαιπρασιών). Οφείλει επιπλέον να φροντίζει να δίνει και κάποια ποιότητα στις ενέργειές του αυτές: οι πράξεις, οι ενέργειες που θα γεννήσουν την αρετή πρέπει να είναι ίδιες με τις ενέργειες που το άτομο θα κάνει, όταν θα είναι πια κάτοχος της αρετής· απλώς τότε οι ενέργειές του, οι πράξεις του αυτές θα είναι πολύ πιο εύκολες και ποιοτικά πολύ ανώτερες. Εύλογα λοιπόν καταλήγει ο Αριστοτέλης στην αποδεικτέα θέση ότι τα μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα μας, είτε αυτά είναι καλά είτε κακά, διαμορφώνονται μέσα από τη συστηματική επανάληψη ομοίων ενεργειών. Γι' αυτό και πρέπει οι ενέργειές μας να έχουν συγκεκριμένη ποιότητα.

2. Ο όρος «έξεις»: η λέξη αυτή ετυμολογικά παράγεται από το θέμα του μέλλοντα του ρήματος «έχω» και συγκεκριμένα από το σεχ- < ηεχ- < έχ + την παραγωγική κατάληξη -σις, η οποία δηλώνει ενέργεια. Αρχική σημασία της λέξης είναι το να κατέχει κανείς συνέχεια κάτι που έχει αποκτήσει. Για τον Αριστοτέλη η λέξη απέκτησε ηθικό περιεχόμενο: είναι τα μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα μας, που αποκτιούνται με την επίμονη άσκηση και την επανάληψη συγκεκριμένων ενεργειών. Οι «έξεις» είναι ένα από τα «γινόμενα έν τῇ ψυχῇ». Τα άλλα δύο είναι τα πάθη και οι δυνάμεις. Πάθη (π.χ. επιθυμία, οργή, φόβος, χαρά, φιλία, μίσος) είναι όσα έχουν ως αποτέλεσμα την ευχαρίστηση ή τη δυσαρέσκεια. Οι δυνάμεις είναι οι δυνατότητες συμμετοχής στα πάθη, οι οποίες δεν αρκούν από μόνες τους για να χαρακτηριστεί κανείς καλός ή κακός, αλλά πρέπει να γίνουν μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα του. Τα μόνιμα αυτά στοιχεία αποκτιούνται με την επανάληψη μιας πράξης, που συνιστά την «έξιν». Ακριβώς ότι η «έξις» απορρέει από εθισμό και δεν είναι κάτι έμφυτο φαίνεται και από τη χρήση του ρήματος «γίνονται», το οποίο δείχνει ότι η «έξις» προκύπτει μέσα από μία διαδικασία, από ένα βαθμιαίο τρόπο διαμόρφωσης της και κατάκτησής της από τον άνθρωπο. Σήμερα η λέξη έχει αποκτήσει ψυχολογικό περιεχόμενο και είναι η συνήθεια ως αποτέλεσμα επανάληψης, μάθησης ή συνεχούς επίδρασης του ίδιου παράγοντα.

3. «Διό δεῖ τὰς ενεργείας ποιὰς ἀποδιδόναι· κατὰ γὰρ τὰς τούτων διαφορὰς ακολουθοῦσιν αἱ έξεις»: και σ' αυτό το σημείο καθοριστικός είναι ο ρόλος της επανάληψης, που πρέπει να γίνεται με ποιότητα, ώστε να προσδίδει την ανάλογη ποιότητα και στα μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα μας. Επειδή η έξις είναι ουδέτερη έννοια, μπορεί να είναι καλή, αλλά και κακή, η ποιότητα του εθισμού που την προκαλεί είναι καθοριστική για

τη δική της ποιότητα. Γι' αυτό θεωρεί αναγκαίο («δει») ο Αριστοτέλης να φροντίζουμε για την ποιότητα των ενεργειών που οδηγούν στην **έξιν**. Ο φιλόσοφος επανέρχεται στην άποψή του ότι **ενάρετες πράξεις λέγονται όχι μόνον αυτές που μοιάζουν με τις πράξεις των ενάρετων ανθρώπων, αλλά αυτές που γίνονται και με τον τρόπο που τις κάνουν οι ενάρετοι άνθρωποι.**

Η. Η ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΑΕΙΑ ΤΟΥ ΕΘΙΣΜΟΥ

(«Οὐ μικρὸν οὖν ... μᾶλλον δὲ τὸ πᾶν»)

Όπως και ο δάσκαλός του ο Πλάτωνας, ο Αριστοτέλης τόνισε και ξανατόνισε τη μεγάλη σημασία που έχει η παιδεία και η αγωγή για την ιδιωτική (=προσωπική) και για τη δημόσια (= κοινωνική) ζωή του ατόμου. Και όλα αυτά βέβαια, γιατί πίστευε πως με την παιδεία και την αγωγή, η οποία εθίζει το άτομο σε συγκεκριμένους τρόπους συμπεριφοράς, το άτομο βοηθιέται στην απόκτηση της αρετής που είναι προϋπόθεση για την ευδαιμονία τη δική του και της πόλεως. Δύο πράγματα αισθάνθηκε πως έπρεπε να τονίσει με ιδιαίτερη έμφαση: **α.** την πρωτεύουσα σημασία της παιδείας και της αγωγής, και **β.** ότι όσο πιο νωρίς αρχίσει η παιδεία και η αγωγή, τόσο πιο πολλές θα είναι οι ελπίδες να αποδειχτούν αυτές αποτελεσματικές και γόνιμες. Ειδικότερα, ο Αριστοτέλης θεωρεί ότι ο εθισμός και η απόκτηση μόνιμων στοιχείων του χαρακτήρα μας έχει πολύ μεγάλη παιδαγωγική αξία. Για αυτό και εισάγει στην προκειμένη περίπτωση το παιδαγωγικό του σχόλιο. Θεωρεί λοιπόν, ότι ο άνθρωπος πρέπει να συνηθίζει από μικρός σε ηθικές ενέργειες, για να φτάσει στην κατάκτηση των ηθικών αρετών. Μάλιστα, αυτή η διεργασία πρέπει να ξεκινήσει από πολύ μικρή ηλικία, γιατί τότε συντελείται η διαμόρφωση της ηθικής του συνείδησης. Το φυσικό, οικογενειακό και κοινωνικό περιβάλλον του παιδιού παίζει καθοριστικό ρόλο στη σωματική, συναισθηματική, ψυχική και πνευματική ανάπτυξή του. Επιπλέον, επειδή η διαδικασία αυτή απαιτεί πολύ χρόνο, κρίνεται σωστό να ξεκινήσει όσο γίνεται πιο νωρίς. Οι παιδαγωγικές αυτές αντιλήψεις του Αριστοτέλη συμφωνούν με τις σύγχρονες και φαίνεται ότι έπαιξαν και παίζουν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της σύγχρονης αντίληψης για την αγωγή.

Θ. ΕΚΦΡΑΣΤΙΚΑ ΜΕΣΑ

- **Πολυσύνδετα σχήματα:** «καὶ γίνεται πᾶσα ἀρετὴ καὶ φθείρεται», «καὶ οἱ ἀγαθοὶ καὶ οἱ κακοὶ γίνονται κιθαρισταί», «Ἀνάλογον δὲ καὶ οἰκοδόμοι καὶ οἱ λοιποὶ πάντες».
- **Αντιθέσεις:** «πολιτεία ἀγαθὴ ≠ πολιτείας φαύλης», «γίνεται ≠ φθείρεται», «ἀγαθοὶ ≠ κακοὶ», «ἐκ μὲν γὰρ τοῦ εὖ οἰκοδομεῖν ἀγαθοὶ οἰκοδόμοι ἔσονται ≠ ἐκ δὲ τοῦ κακῶς κακοὶ», «εὖ ≠ κακῶς», «οἱ μὲν δίκαιοι οἱ δὲ ἄδικοι», «φοβεῖσθαι ἢ θαρρεῖν», «οἱ μὲν ἀνδρεῖοι οἱ δὲ δειλοὶ», «οἱ μὲν σώφρονες ... οἱ δ' ἀκόλαστοι», «οἱ μὲν πρᾶοι ... οἱ δ' ὀργίλοι», «οἱ μὲν ἐκ τοῦ οὕτωςι ≠ οἱ δὲ ἐκ τοῦ οὕτωςι». Οι παραπάνω αντιθέσεις τονίζουν τη σημασία της ηθικής πράξης στην απόκτηση της ηθικής αρετής τόσο στην προσωπική όσο και στην πολιτική ζωή. Οι χωρίς ηθικούς κανόνες συμπεριφορές και πράξεις απομακρύνουν από αυτή. Συγκεκριμένα, με την αντίθεση «γίνεται ≠ φθείρεται» τονίζεται ότι μόνο η διαρκής άσκηση οδηγεί και διατηρεί την ηθική αρετή, αλλιώς αυτή φθείρεται.
- **Σχήμα από κοινού:** «ἐκ μὲν γὰρ τοῦ εὖ οἰκοδομεῖν ἀγαθοὶ οἰκοδόμοι ἔσονται, ἐκ δὲ τοῦ κακῶς (οἰκοδομεῖν) κακοὶ (οἰκοδόμοι ἔσονται)».
- **Αναλογίες:** «οὕτω δὴ καὶ», «ὁμοίως δὲ».
- **Χιαστό σχήμα:** «ἐθιζόμενοι φοβεῖσθαι ἢ θαρρεῖν οἱ μὲν ἀνδρεῖοι οἱ δὲ δειλοὶ».
- **Σχήμα από κοινού:** «γινόμεθα οἱ μὲν δίκαιοι ... οἱ δὲ δειλοὶ (γινόμεθα)», «οἱ μὲν γὰρ σώφρονες καὶ πρᾶοι γίνονται, οἱ δ' ἀκόλαστοι καὶ ὀργίλοι (γίνονται)», «οἱ μὲν ἐκ τοῦ οὕτωςι ἐν αὐτοῖς ἀναστρέφονται, οἱ δὲ ἐκ τοῦ οὕτωςι (ἀναστρέφονται)».
- **Σχήμα υπερβατό:** «ὁμοίως δὲ καὶ περὶ τὰς ἐπιθυμίας ἔχει».

Παρόλο που ο λόγος του Αριστοτέλη είναι γενικά λιτός, στην τελευταία περίοδο του κειμένου («οὐ μικρὸν οὖν ... μᾶλλον δὲ τὸ πᾶν») επιλέγει να συσσωρεύσει μια σειρά εκφραστικών μέσων, προκειμένου να καταδείξει την εξαιρετικά μεγάλη σημασία του εθισμού στην ηθική διαπαιδαγώγηση των παιδιών:

- **σχήμα επιδιόρθωσης:** «οὐ μικρὸν οὖν ... μᾶλλον δὲ τὸ πᾶν».
- **σχήμα λιτότητας:** «οὐ μικρὸν».
- **σχήμα άρσης – θέσης:** «οὐ μικρὸν ... ἀλλὰ πάμπλου».
- **υπερβολή:** «τὸ πᾶν».
- **ανιούσα κλιμάκωση:** «οὐ μικρὸν → πάμπλου → τὸ πᾶν».

Δ14 Διδακτική Ενότητα

Ηθική αρετή και μεσότητα

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Ηθικά Νικομάχεια*, Β6, 4 – 8, 1106 a26 – b7

Α. ΛΕΞΙΟΛΟΓΙΟ

- **διαιρετῶ** = μπορεί να διαιρεθεί (ρηματικό επίθετο σε -τὸς = μπορεί να ...).
- **ταὐτὸν** = το ίδιο (< τὸ αὐτὸν → κράση).
- **ληπτέον** = πρέπει να (το) προσδιορίζουμε (ρηματικό επίθετο σε -τέος = πρέπει να ...).
- **τῷ** = για κάποιον (δεύτερος τύπος δοτικής ενικού της αόριστης αντωνυμίας τις, τινός: τινὶ / τῷ).

Β. ΕΤΥΜΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΟΜΟΡΡΙΖΑ ΣΤΗ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ

- **συνεχεῖ, ἀπέχον, ὑπερέχει, ὑπερέχεται** < ἔχω: ακάθεκτος, αλληλουχία, ανακωχή, ανεκτικός, ανέχεια, ανοχή, άσχετος, διπλωματούχος, ἔξη, ἐξής, ἐξοχή, εποχή, ευεξία, ευωχία, εχεμύθεια, ζαχαρούχος, κατοχή, καχεκτικός, καχεξία, κληρουχία, οχυρός, οχύρωση, παροχή, περιέκτης, περιεκτικός, προεξοχή, προνομιούχος, προσεκτικός, πτυχιούχος, σοκολατούχος, συμβασιούχος, συνέχεια, συνοχή, σχέδιο, σχεδόν, σχέση, σχετικός, σχήμα, σχολείο, τροπαιούχος.
- **λαβεῖν, λαμβάνουσι, ληπτέον, ληψομένῳ** < λαμβάνω: ακατάληπτος, αμεροληψία, ανεπανάληπτος, ανεπίληπτος, αντιλαβή, αντίληψη, απολαβή, ασύλληπτος, δικολάβος, εικονολήπτης, επανάληψη, επιληψία, εργολάβος, εύληπτος, ευυπόληπτος, ηχολήπτης, ηχοληψία, θρησκόληπτος, θρησκοληψία, καταληπτός, κατάληψη, λαβή, λαβίδα, λάφυρο, λήμμα, λήψη, μεροληψία, μετάληψη, παραλαβή, παραλήπτης, περίληψη, προκατάληψη, πρόσληψη, συλλαβή, σύλληψη, υπόληψη, χειρολαβή.
- **πλεῖον, πλεονάζει** < **ὄ, ἢ πλέων/πλείων, τὸ πλεον/πλείον**: πλειοδοσία, πλειοδότης, πλειονότητα, πλειοψηφία, πλέον, πλεονασμός, πλεονέκτημα, πλεονεξία.
- **ἔλλειπει, ἔλλειψιν** < λείπω: διάλειμμα, διάλειψη, εγκατάλειψη, ἔκλειψη, ἔλλειμμα, ελλειμματικός, ελλειπτικός, ἔλλειψη, ελλιπής, κατάλοιπο, λειψανδρία, λείψανο, λειψός, λειψυδρία, λιποβαρής, λιποθυμία, λίπος, λιπόσαρκος, λιποτάκτης, λιποταξία, λιπόψυχος, λοιπόν, λοιπός, παράλειψη, υπόλειμμα, υπόλοιπος.
- **φαγεῖν** < ἔφαγον < **τρῶγω** (θ. **τρῶγ-**, ἔδ-, ἔδε-, ἔδεσ-, ἔσθ-, ἔσθι-, **φαγ-**): ἔδεσμα, ἐδωδιμοπωλείο, ἐδωδιμος, παμφάγος, φαγητό, φαγώσιμο.
- **ἀλείπτῃς** < **ἀλείφω**: ἀλειμμα, αλοιφή, απαλοιφή, ἐξάλειψη, ἐπάλειψη, πασάλειμμα.
- **προστάξει** < **πρὸς + τάττ(σσω)** (θ. **ταγ-ἰω** > **τάττω / τάσσω**): ανακατάταξη, ἀνάταξη, ανυπότακτος, ἀπότακτος, ἀρχισυντάκτης, ἀσύντακτος, ἀτακτος, ἀταξία, διαταγή, διάταγμα, ἐνταξη, επιταγή, επιτακτικός, ἐπίταξη, μετὰταξη, νομοταγής, παράταξη, προσταγή, πρόσταγμα, προστακτική, πρόταξη, συνταγή, σύνταγμα, συνταγματικός, συντάκτης, συντακτικό, σύνταξη, τάγμα, ταγματάρχης, ταγός, τακτικός, τακτός, τάξη, ταξίδι, τάξιμο, υποταγή.
- **ἀρχομένῳ** < **ἄρχομαι**: ἀναρχικός, ἀναρχος, ἀρχαίος, ἀρχή, ἀρχικός, ἀρχων, γυμνασίαρχος, ἐναρξη, ἐπαρχος, ναυαρχίδα, ναύαρχος, ταξίαρχος, υπαρκτός, ὑπαρχος.
- **ἐπιστήμων** < **ἐπίσταμαι**: ἐπιστήμη, ἐπιστημολογία, ἐπιστήμονας, ἐπιστημονικός, ἐπιστημονισμός, ἐπιστημοσύνη, ἐπιστητό.
- **ὑπερβολήν** < **ὑπὲρ + βάλλω**: ἀμφιβολία, ἀναβλητικός, ἀναβολή, ἀπόβλητος, βαλβίδα, βαλλιστικός, βαλτός, βεληνεκές, βελόνα, βέλος, βλήμα, βολή, βολίδα, βόλος, διαβλητός, ἐμβλημα, ἐμβολο, ἐπιβλητικός, ευμετάβολος, κεραυνοβόλος, λιθοβολισμός, παράβολο, περιβάλλον, πρόβλημα, πυροβολισμός, συμβολή, σύμβολο, σφαιροβολία, υπερβολή, υποβλητικός.
- **αἰρεῖται** < **αἰρέομαι-οὔμαι** (θ. **Φαγ-** + **ἰ** > **Φαίγ-**, > **αἰγ-**, > **αἰρέ-ω**, θ. **Φελ-**, **Φαλ-**): αἰρεση, αἰρετικός, αἰρετός, ἀνααιρετικός, ἀρχαιρεσίες, αὐθαίρετος, ἀφαίρεση, ἀφηρημάδα, διαιρετέος, διαιρέτης, ἐξαιρετικός, ἐξαίρετος, καθάραιεση, προαιρετικός, υπεξαίρεση.

Γ. ΣΥΝΤΟΜΗ ΑΠΟΔΟΣΗ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ

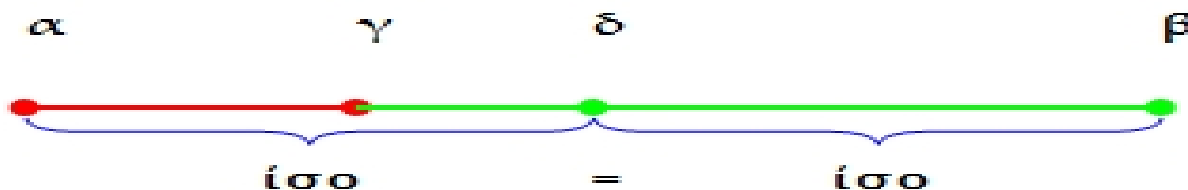
Από κάθε πράγμα που παρουσιάζει μια συνέχεια και μπορεί να διαιρεθεί μπορούμε να χωρίσουμε είτε ένα μεγαλύτερο από τα άλλα κομμάτι είτε ένα μικρότερο από τα άλλα είτε ίσα κομμάτια. Για να γίνει όμως αυτό, πρέπει πρώτα να βρούμε ποιο είναι το μέσον, το οποίο προσδιορίζεται είτε με αντικειμενικά είτε με υποκειμενικά κριτήρια. Το αντικειμενικό μέσον σχετίζεται με το πράγμα και είναι αυτό που απέχει το ίδιο από καθένα από τα δύο άκρα του πράγματος. Αυτό δεν μεταβάλλεται, αλλά είναι ένα και το ίδιο για όλους. Αντίθετα, το υποκειμενικό μέσον είναι σχετικό για τον καθένα από εμάς. Δεν είναι ούτε πάρα πολύ ούτε πολύ λίγο ούτε ένα, αλλά διαφέρει για τον καθένα από εμάς. Το αντικειμενικό μέσο μπορεί να γίνει κατανοητό με το

ακόλουθο παράδειγμα: αν το δύο είναι λίγο και το δέκα πολύ, τότε το αντικειμενικό μέσον είναι το έξι, γιατί σύμφωνα με τους κανόνες της αριθμητικής, απέχει κι από το δύο και από το έξι τέσσερις μονάδες. Για να γίνει κατανοητό το υποκειμενικό μέσον, δίνεται το εξής παράδειγμα: αν για κάποιον αθλητή το φαγητό των δύο μνων είναι λίγο και το φαγητό των δέκα μνων είναι πολύ, τότε ο προπονητής δεν θα επιλέξει αναγκαστικά το φαγητό των έξι μνων, που αντικειμενικά είναι η μεσότητα, γιατί γι' αυτόν τον αθλητή μπορεί να θεωρηθεί μεγάλη μερίδα ή μικρή. Για τον Μίλωνα, που ήταν μεγαλόσωμος και έτρωγε μεγάλες ποσότητες φαγητού, είναι λίγο, ενώ για κάποιον που τώρα ξεκινάει να γυμνάζεται, είναι πολύ. Το ίδιο ισχύει και για τους αθλητές του δρόμου ή της πάλης. Επομένως, κάθε ειδικός-λογικός άνθρωπος αποφεύγει την υπερβολή και την έλλειψη και επιλέγει το μέσον, με βάση όχι τα αντικειμενικά, αλλά με βάση τα υποκειμενικά κριτήρια.

Δ. ΤΑ ΚΡΙΤΗΡΙΑ ΔΙΑΙΡΕΣΗΣ ΤΩΝ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ («Ἐν παντί δὴ ... κατ' αὐτὸ τὸ πρᾶγμα ἢ πρὸς ἡμᾶς»)

Ο Αριστοτέλης επιχειρεί σ' αυτή την διδακτική ενότητα να απαντήσει στο εξής ερώτημα: ποια είναι η φύση της αρετής. Στόχος του είναι να αποδείξει ότι η αρετή είναι ένα είδος μεσότητας. Γι' αυτό, λοιπόν, πρέπει πρώτα να προσδιορίσει την έννοια της μεσότητας, για να καταλήξει έπειτα στον συσχετισμό της με την ηθική αρετή.

Αν, λοιπόν, πάρουμε ένα μέγεθος $\alpha\beta$ που μπορεί να διαιρείται επ' άπειρον, μπορούμε, όπως διδάσκει ο Αριστοτέλης, να χωρίσουμε ένα κομμάτι $\gamma\beta$, ένα κομμάτι $\alpha\gamma$ και ένα κομμάτι $\alpha\delta$. Το $\gamma\beta$ είναι κομμάτι μεγαλύτερο από το $\alpha\gamma$ («τὸ μὲν πλείον»), το $\alpha\gamma$ είναι μικρότερο από το $\gamma\beta$ («τὸ δ' ἔλαττον») και το $\alpha\delta$ είναι ένα κομμάτι ίσο με το $\delta\beta$ («τὸ δ' ἴσον»). Μέσον, λοιπόν, δεν είναι ούτε το μεγαλύτερο ούτε το μικρότερο κομμάτι, αλλά το σημείο που χωρίζει δύο ίσα μέρη. Σχηματικά το μέσον μπορεί να αποδοθεί ως εξής:

Ο Αριστοτέλης παρατηρεί ότι κάθε πράγμα που είναι ενιαίο και υπόκειται σε διαίρεση μπορεί να διαιρεθεί:

1. α. σε άνισα μέρη (πλείον, ἔλαττον)
β. σε ίσα μέρη (ἴσον)
2. α. αντικειμενικά
β. υποκειμενικά

Ο Αριστοτέλης διαχωρίζει την αντικειμενική από την υποκειμενική αντίληψη των ποσοτικών εννοιών. Αναγνωρίζει ότι το περιεχόμενο των ποσοτικών εννοιών διαφοροποιείται ανάλογα με το πεδίο αναφοράς. Όταν το πεδίο αναφοράς είναι ένα πράγμα, οι τρεις έννοιες παίρνουν διαφορετικό περιεχόμενο σε σχέση με το αν το πεδίο αναφοράς είναι ο άνθρωπος.

Ε. ΤΑ ΓΝΩΡΙΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΗΣ ΜΕΣΟΤΗΤΑΣ («Λέγω δὲ ... καὶ πάλης»)

1. «Λέγω δὲ τοῦ μὲν πρᾶγματος μέσον τὸ ἴσον ἀπέχον ἀφ' ἑκατέρου τῶν ἄκρων, ὅπερ ἐστὶν ἐν καὶ τὸ αὐτὸ πᾶσιν»: το μέσον, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, μπορεί να προσδιοριστεί με βάση δύο κριτήρια: τα αντικειμενικά και τα υποκειμενικά.

α. Μέσον με βάση τα αντικειμενικά κριτήρια («κατ' αὐτὸ τὸ πρᾶγμα»): η έννοια του μέσου στα πράγματα ορίζεται αντικειμενικά, πρόκειται δηλαδή για ένα αριθμητικό μέσο με δύο βασικά γνωρίσματα: πρώτο ότι το μέσο αυτό είναι ένα και, αφού καθοριστεί, αμετάβλητο και δεύτερο ότι το μέσον αφού οριστεί, είναι το ίδιο = ισχύει για όλα τα πράγματα το ίδιο. Είναι αυτό που ισαπέχει από τα δύο άκρα του πράγματος. Δεν επιδέχεται άρνηση ή αντίρρηση, γιατί ορίζεται αντικειμενικά με βάση αριθμητικά δεδομένα.

β. Μέσον με βάση τα υποκειμενικά κριτήρια («πρὸς ἡμᾶς δὲ ὁ μήτε πλεονάζει μήτε ἐλλείπει τοῦτο δ' οὐχ ἓν, οὐδὲ ταῦτόν πᾶσιν»): η έννοια του μέσου στον άνθρωπο δεν ορίζεται με αντικειμενικά αριθμητικά δεδομένα. Η υποκειμενικότητα των κριτηρίων παραπέμπει στις ανθρώπινες ανάγκες και στον διαφορετικό τρόπο που ικανοποιούνται από κάθε άνθρωπο. Υπάρχει ωστόσο ένας γνώμονας που προσανατολίζει κάθε φορά το μέσο· αυτό είναι «το πρέπον» (δέον) που συνδέεται από τη μια με ένα αίτημα ισορροπίας του ανθρώπου και από την άλλη με τη φρόνηση. Επειδή το δέον, αυτό που χρειάζεται κάθε άνθρωπος για να περιέλθει σε κατάσταση ισορροπίας, διαφοροποιείται από περίπτωση σε περίπτωση, ο

Αριστοτέλης εύλογα αναγνώρισε στη μεσότητα που αφορά τον άνθρωπο: **α)** ότι δεν είναι μία και μοναδική και **β)** ούτε ίδια για όλους τους ανθρώπους. Αυτό το μέσο είναι σχετικό και ο προσδιορισμός του εξαρτάται από τον ίδιο τον άνθρωπο, ο οποίος με τη χρήση της λογικής μπορεί να συνεκτιμά διάφορους αστάθμητους και μεταβλητούς παράγοντες, όπως τις ιδιαίτερες ανάγκες του, τις περιστάσεις, την εποχή, τον τόπο, τα κοινωνικά πρότυπα κ.τ.λ.

Σ' αυτό το σημείο αξίζει να επισημάνουμε ότι οι όροι «αντικειμενικός» και «υποκειμενικός» δεν υπήρχαν την εποχή του Αριστοτέλη και ήταν **δικές του επινοήσεις**. Είναι αλήθεια ότι πολύ συχνά οι επιστήμονες κατά τη διάρκεια της επιστημονικής έρευνας βρίσκονται αντιμέτωποι με την ανάγκη να εκφράσουν με τις κατάλληλες λέξεις τις νέες ιδέες ή επιστημονικές τους συλλήψεις. Αυτό αποτελεί μια δύσκολη διαδικασία και οι επιλογές τους είναι δύο: ή να επινοήσουν καινούριες λέξεις ή να χρησιμοποιήσουν ήδη υπάρχουσες με διαφορετικό νοηματικό περιεχόμενο. Έτσι, βλέπουμε ότι και ο Αριστοτέλης, για να πλησιάσει στον προσδιορισμό των εννοιών αυτών, χρησιμοποίησε τον όρο «κατ' αυτό τὸ πρᾶγμα» για την έννοια της αντικειμενικότητας και τον όρο «πρὸς ἡμᾶς» για τον όρο της υποκειμενικότητας.

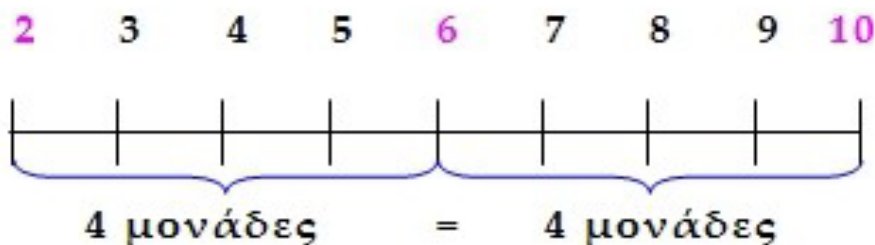
3. «πρὸς ἡμᾶς δὲ ὁ μήτε πλεονάζει μήτε ἐλλείπει» - η έννοια της υπερβολής και της έλλειψης: ο Αριστοτέλης, στην προσπάθειά του να προσδιορίσει την έννοια της «μεσότητας», αναφέρεται και στις έννοιες της «*ὑπερβολῆς*» και της «*ἐλλείψεως*». Ήδη στην προηγούμενη διδακτική ενότητα, εμμέσως πλην σαφώς, διατύπωσε την άποψη ότι κάθε αρετή είναι «μεσότης» που βρίσκεται ανάμεσα στα δύο άκρα, την υπερβολή και την έλλειψη. Μέσα από τα αντιθετικά ζεύγη που παρέθεσε, έγινε κατανοητό ότι η μεσότητα αποτελεί τη σωστή, την ενδεδειγμένη συμπεριφορά, η οποία επαινείται, γιατί οδηγεί στην κατάκτηση των ηθικών αρετών, ενώ η υπερβολή και η έλλειψη αποτελούν τη λανθασμένη, τη μη ενδεδειγμένη συμπεριφορά, η οποία επικρίνεται, γιατί μας απομακρύνει από τις ηθικές αρετές. Ο συσχετισμός των αρετών που αναφέρθηκαν εκεί με τις έννοιες της υπερβολής και της έλλειψης σχηματικά μπορεί να αποδοθεί με τον ακόλουθο πίνακα:

ἔλλειψις	μέσον	ὑπερβολή
δειλία	ἀνδρεία	θρασύτης
ἀναισθησία	σωφροσύνη	ἀκολασία
ἀοργησία	πραότης	ὀργιλότης

Ο Αριστοτέλης, βέβαια, στην προηγούμενη διδακτική ενότητα δεν αναφέρει καν το άκρο της έλλειψης σχετικά με τις αρετές της ανδρείας και της σωφροσύνης, επειδή συναντάται πολύ πιο σπάνια από το άκρο της υπερβολής. Να επισημάνουμε, επίσης, ότι σε άλλα σημεία των *Ηθικών Νικομαχείων* αναφέρει και πολλά άλλα παραδείγματα αρετών, για να κάνει πλήρως κατανοητές τις παραπάνω έννοιες.

4. «Οἷον εἰ τὰ δέκα... καὶ πάλης»: ο Αριστοτέλης, προκειμένου να στηρίξει τις παραπάνω θέσεις του, θα δώσει δύο παραδείγματα ακολουθώντας επαγωγικό συλλογισμό.

α. Το παράδειγμα που αναφέρεται στο **αντικειμενικό μέσο** είναι **αριθμητικό**. Αν πάρουμε μια σειρά αριθμών από το 2 έως το 10, το δύο είναι το λίγο, το 10 είναι το πολύ, ενώ μέσο είναι το 6, γιατί, σύμφωνα με τις διδασκαλίες της αριθμητικής, απέχει ίση απόσταση, 4 δηλαδή μονάδες, τόσο από το 2 όσο και από το 10, από τα δύο δηλαδή άκρα. Σ' αυτή δηλαδή την περίπτωση το κριτήριο προσδιορισμού του μέσου είναι **ποσοτικό**.

β. Το παράδειγμα που αναφέρεται στο **υποκειμενικό μέσο** αντλείται από τον **χώρο του αθλητισμού**. Αν για κάποιον αθλητή το φαγητό των δύο μνων είναι λίγο και το φαγητό των δέκα μνων είναι πολύ, τότε ο προπονητής δεν θα επιλέξει αναγκαστικά το φαγητό των έξι μνων, που αντικειμενικά είναι η μεσότητα, γιατί γι' αυτόν τον αθλητή μπορεί να θεωρηθεί μεγάλη μερίδα ή μικρή. Για το Μίλωνα, που ήταν μεγαλόσωμος και έτρωγε μεγάλες ποσότητες φαγητού, είναι λίγο, ενώ για κάποιον που τώρα αρχίζει να γυμνάζεται, είναι πολύ. Το ίδιο ισχύει και για τους αθλητές του δρόμου ή της πάλης. Παρατηρούμε δηλαδή ότι ο προσδιορισμός του μέσου σχετίζεται με **ποιοτικά κριτήρια** και **μεταβλητούς παράγοντες**, όπως η σωματική διάπλαση του αθλητή, ο χρόνος εκγύμνασης και το είδος του αθλήματος.

**ΣΤ. Η ΕΠΙΛΟΓΗ ΚΑΙ Η ΕΠΙΔΙΩΞΗ ΚΑΘΕ ΕΙΔΙΚΟΥ ΕΙΝΑΙ Η «ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΗ» ΜΕΣΟΤΗΤΑ
(«Οὕτω δὴ πᾶς... ἀλλὰ τὸ πρὸς ἡμᾶς»)**

1. Με το «οὕτω δὴ» ο Αριστοτέλης καταλήγει στο συμπέρασμα ότι κάθε «ἐπιστήμων», ειδικός τεχνίτης – δεν εννοεί εδώ ο Αριστοτέλης ειδικούς επιστήμονες όπως στα μαθηματικά, γιατί αυτοί ασχολούνται με το αντικειμενικό μέσο και όχι το υποκειμενικό – αποφεύγει την υπερβολή και την έλλειψη και επιδιώκει και προτιμᾷ («αἰρεῖται») το μέσον που προσδιορίζεται με υποκειμενικά και όχι με αντικειμενικά κριτήρια. Έτσι, ο Αριστοτέλης γενικεύει την πρακτική σημασία της υποκειμενικής μεσότητας και συγχρόνως με το ρήμα «αἰρεῖται» θέτει και το ζήτημα της προαιρέσεως σε σχέση με τη μεσότητα. Στο συμπέρασμα αυτό, καταφεύγοντας και πάλι στην εμπειρία της καθημερινής ζωής, αναφέρει την κοινή διαπίστωση ότι οι τεχνίτες επιδιώκουν το υποκειμενικό μέσον, αυτό που βρίσκεται σε συμφωνία με τις ανάγκες των ανθρώπων. Το μέσον αυτό το επιδιώκουν «ζητεῖ» και το επιλέγουν «αἰρεῖται». Με το δεύτερο ρήμα στο ζήτημα της μεσότητας εισάγεται η ελευθερία της επιλογής και προστίθεται και η ψυχολογική διάστασή του, καθώς συνάγεται ότι η μεσότητα είναι επιλογή που εναπόκειται σε μας να την κάνουμε ή όχι.

2. **Ανασύνθεση των στοιχείων ορισμού της αρετής:** στις δύο διδακτικές ενότητες που προηγήθηκαν, ο Αριστοτέλης έδωσε βασικά γνωρίσματα της ηθικής αρετής· όρισε την έννοια γένους και διερεύνησε την ειδοποιό διαφορά. Είδαμε, δηλαδή, ότι οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως, αφού συνδέονται με τον εθισμό σε ηθικές πράξεις. Είναι, λοιπόν, η αρετή «ἐξίς» που αποκτιέται με μακροχρόνια άσκηση σε ηθικές πράξεις και καθοριστικό ρόλο σ' αυτό παίζει η διδασκαλία. Σ' αυτή την διδακτική ενότητα προστίθενται τα εξής νέα γνωρίσματα της αρετής:

- α. Η αρετή βρίσκεται στο μέσον, ανάμεσα δηλαδή στα δύο άκρα, την υπερβολή και την έλλειψη.
- β. Η αρετή βρίσκεται στο μέσον που προσδιορίζεται με **κριτήρια υποκειμενικά** («πρὸς ἡμᾶς»). Εδώ, παρατηρούμε ότι ο Αριστοτέλης πλησιάζει τη **σχετικοκρατική στάση των σοφιστών** απέναντι στα πράγματα, η οποία εκφράζεται με τη φράση του Πρωταγόρα: «**Πάντων χρημάτων μέτρον ἐστὶν ἄνθρωπος, τῶν μὲν ὄντων ὡς ἔστιν, τῶν δὲ οὐκ ὄντων ὡς οὐκ ἔστιν**» (= μέτρο όλων των πραγμάτων είναι ο άνθρωπος, αυτών που υπάρχουν πως υπάρχουν και αυτών που δεν υπάρχουν πως δεν υπάρχουν). Υπάρχει, δηλαδή, ο κίνδυνος να θεωρηθεί ότι το κάθε άτομο προσδιορίζει όπως θέλει, αυθαίρετα την αρετή. Κάτι τέτοιο, όμως, δεν ισχύει, όπως θα δούμε παρακάτω, γιατί υπεισέρχεται το κριτήριο του «ὀρθοῦ λόγου», της λογικής, και μάλιστα της λογικής του φρόνιμου ανθρώπου, η οποία διασφαλίζει τη σχετική αντικειμενικότητα στον προσδιορισμό του μέσου. Ο Αριστοτέλης με την υποκειμενική μεσότητα σχετικοποιεί το περιεχόμενο των ηθικών αρετών, αλλά δεν οδηγείται στον σοφιστικό σχετικισμό και υποκειμενισμό. Αποδέχεται μάλλον τη **σχετικότητα του ηθικού κώδικα** και όχι τον σχετικισμό, όπως άλλωστε θα διευκρινίσει παρακάτω, στις επόμενες ενότητες. Η σχετικότητα του ηθικού κώδικα σημαίνει ότι το περιεχόμενο των ηθικών αρετών εξαρτάται από το περιεχόμενο συγκεκριμένων και αντικειμενικών σταθερών μεταβλητών, όπως είναι ο χρόνος, ο σκοπός, η περίσταση κ.τ.λ. Αντίθετα, με τον σχετικισμό του ηθικού κώδικα εννοείται ότι το περιεχόμενο των ηθικών αρετών ορίζεται από το άτομο όπως νομίζει και το συμφέρει κάθε φορά, κυριαρχεί δηλαδή ο υποκειμενισμός.
- γ. Η αρετή είναι **προϊόν ελεύθερης βούλησης** του ανθρώπου («τοῦθ' αἰρεῖται»).
- δ. Η αρετή προσδιορίζεται **με βάση τη λογική**, τον «ὀρθὸν λόγον» (η άποψη αυτή θα αναλυθεί περαιτέρω στην επόμενη διδακτική ενότητα). Το στοιχείο αυτό προκύπτει από την αναφορά της λέξης «ἐπιστήμων», ο οποίος επιζητά («ζητεῖ») και επιλέγει («αἰρεῖται») τη μεσότητα ακολουθώντας μια λογική διεργασία. Ανασυνθέτοντας, λοιπόν, όλα αυτά τα στοιχεία μπορούμε να πούμε ότι:
 - Αφού η αρετή είναι μεσότητα που προσδιορίζεται με υποκειμενικά κριτήρια, προκύπτει ότι **δεν υπάρχει μέσα μας εκ φύσεως**. Αν ήταν έμφυτο χαρακτηριστικό, δεν θα μεταβαλλόταν, όπως αμετάβλητοι είναι και οι νόμοι της φύσης, και, επομένως, θα προσδιορίζόταν με αντικειμενικά κριτήρια. Επίσης, δεν θα χρειαζόταν ο εθισμός σε ηθικές πράξεις για την κατάκτησή της και οι προσπάθειες των νομοθετών να κάνουν τους πολίτες καλούς μέσω του εθισμού θα ήταν άσκοπες, αφού όλοι θα γεννιόμασταν εκ φύσεως με ή χωρίς την αρετή χωρίς αυτό να μπορεί να μεταβληθεί.
 - Είδαμε ότι η αρετή είναι μεσότητα υποκειμενική και προσδιορίζεται από τον ίδιο τον άνθρωπο με μέτρο τον εαυτό του. Επομένως, απαραίτητη προϋπόθεση για τον προσδιορισμό αυτής της μεσότητας είναι η **αυτογνωσία**, το στωικακό δηλαδή «γνώθι σαυτόν». Μόνο αν κάποιος γνωρίζει καλά τον εαυτό του και μπορεί να εκτιμήσει τα όριά του, τα θετικά και τα αρνητικά χαρακτηριστικά του, μπορεί να φτάσει στην αρετή και στον προσδιορισμό του μέσου της. Αυτή η διαδικασία, βέβαια, είναι εξαιρετικά δύσκολη και επίπονη και δεν μπορεί να την κάνει μόνος του, αλλά χρειάζεται την κατάλληλη αγωγή.

Ζ. ΠΡΑΓΜΑΤΟΛΟΓΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ ΚΑΙ ΑΛΛΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

1. «μναῖ»: η «μναῖ» ήταν νομισματική μονάδα, ισοδύναμη με 100 δραχμές. Όμως, αποτελούσε και μονάδα βάρους και μ' αυτή τη σημασία χρησιμοποιείται στο κείμενό μας. Γενικά, ισοδυναμούσε με περίπου 435 γραμμάρια, αλλά από εποχή σε εποχή και από πόλη σε πόλη το βάρος της διαφοροποιούνταν. Εδώ πρόκειται για την «ἀττική μναῖ» της εποχής του Αριστοτέλη.

2. «Μίλων»: ήταν μεγάλος αθλητής από τον Κρότωνα, τη γνωστή ελληνική αποικία της Κάτω Ιταλίας. Έζησε τον 6ο π.Χ. αιώνα. Η αρχαιότητα μιλούσε με θαυμασμό για τη μεγάλη του δύναμη και τις ποσότητες φαγητού που καταλάωνε.

3. «πᾶς ἐπιστήμων»: δεν εννοούνται εδώ αυτοί που ασχολούνται με κάποια επιστήμη, όπως τα μαθηματικά, γιατί αυτοί εξετάζουν το αντικειμενικό μέσο· αντίθετα, εδώ εννοούνται αυτοί που έχοντας κάποιο λογικό κριτήριο επιδιώκουν το υποκειμενικό μέσον.

Η. ΕΚΦΡΑΣΤΙΚΑ ΜΕΣΑ

- **Πολυσύνδετα σχήματα:** «τὸ μὲν πλεῖον τὸ δ' ἔλαττον τὸ δ' ἴσον, καὶ ταῦτα ἢ κατ' αὐτὸ τὸ πρᾶγμα ἢ πρὸς ἡμᾶς» (χρησιμοποιούνται στην προσπάθεια του Αριστοτέλη να προσδιορίσει την έννοια της μεσότητας και να διακρίνει τα δύο διαφορετικά κριτήρια προσδιορισμού της), «μῆτε πλεονάζει μῆτε ἐλλείπει» (μ' αυτόν τον τρόπο τονίζονται τα χαρακτηριστικά του υποκειμενικού μέσου).
- **Αντιθέσεις:** «Λέγω δὲ τοῦ μὲν πράγματος μέσον ..., πρὸς ἡμᾶς δὲ ...» (τονίζονται τα αντίθετα χαρακτηριστικά του αντικειμενικού και υποκειμενικού μέσου), «πλεονάζει ≠ ἐλλείπει», «πολλὰ ≠ ὀλίγα», «πολύ ≠ ὀλίγον» (τονίζονται οι αντιθετικές έννοιες της υπερβολής και της ἔλλειψης, των δύο ἄκρων ανάμεσα στα οποία βρίσκεται η μεσότητα), «ὑπερβολὴν - ἔλλειψιν ≠ μέσον», «φεύγει ≠ ζητεῖ, αἰρεῖται» (αντιπαρατίθεται η μεσότητα με την υπερβολή και την ἔλλειψη, οι οποίες αποτελούν τα δύο ἄκρα της και πρέπει να αποφεύγονται, γιατί μας απομακρύνουν από την ηθική αρετή· αντίθετα, μόνο αν επιδιώκουμε τη μεσότητα μπορούμε να κατακτήσουμε την αρετή).

Δ15 Διδακτική Ενότητα

Ορισμός της αρετής

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, Β6, 10 – 13 και 16, 1106 b18 – 28 και 1106 b36 – 1107 a6

Α. ΛΕΞΙΛΟΓΙΟ

- οἶον = για παράδειγμα.
- ἔστι = είναι δυνατόν (απρόσωπο ρήμα).
- μᾶλλον καὶ ἥττον (τοῦ δέοντος) = σε μεγαλύτερο και σε μικρότερο βαθμό (από αυτόν που πρέπει).
- τῷ ἔλλειπεν – τῷ ὑπερβάλλειν – τῷ εὕρισκειν – τῷ αἰρεῖσθαι = επειδή ... παρουσιάζονται ελλειπείς και (επειδή) ... είναι υπερβολικές ... (επειδή) ... βρίσκει και επιλέγει το μέσον (ἐναρθρα ἀπαρέμφρατα ως δοτικές της αιτίας).

Β. ΕΤΥΜΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΟΜΟΡΡΙΖΑ ΣΤΗ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ

- φοβηθῆναι < φοβέομαι -οῦμαι (< φόβος < φέβομαι = από φόβο τρέπομαι σε φυγή): ἀφοβος, αγοραφοβία, αγοραφοβικός, ανθρωποφοβία, εκφόβηση, εκφοβητικός, εκφοβισμός, εκφοβιστικός, ἔμφοβος, επίφοβος, ευθυνόφοβος, κenoφοβία, κλειστοφοβία, κλειστοφοβικός, μικροβιοφοβία, μυοφοβία, ξenoφοβία, ξenoφοβικός.
- θαρρῆσαι < θαρρέω -ῶ (< θάρσος ἢ θάρρος με αφομοίωση του σ̄ προς το ρ): αναθάρρηση, αποθάρρυνση, αποθαρρυντικός, ενθάρρυνση, ενθαρρυντικός, θαρραλέος, θάρρεμα, θαρρετά, θαρρετός, θάρρητα, θάρρος, θράσος, θρασύς, θρασύτητα.
- ἐπιθυμῆσαι < ἐπι + θυμῶ (< θυμός): ανεπιθύμητος, απροθυμία, απρόθυμος, επιθυμητικός, επιθυμητός, επιθυμία, εὐθυμος, θυμηδία, θυμικός, θυμοειδής, θυμός, θυμόσοφος, λιποθυμία, οξύθυμος, προθυμία, πρόθυμος.
- ὀργισθῆναι < ὀργίζομαι < ὀργή (θ. ὀργίδ-*j*-ω > ὀργίζω): εξοργιστικός, οργή, οργίλος.
- ἐλεῆσαι < ἐλεέω -ῶ < ἔλεος (θ. ἐλεέσ-ω > ἐλεέω με αποβολή του σ̄ > ἐλεῶ με συναίρεση): ανελεημόνως, ανελέητος, ανηλεής, ελεεινός, ελεημονητικός, ελεημοσύνη, ελεήμων, ελεητικός, ἔλεος.
- ἡσθῆναι < ἡδομαι (= ευχαριστιέμαι, θ. ἡδ-, ἡσ- με τροπή του χαρακτήρα δ̄ σε σ̄ μπροστά από το οδοντικό θ̄ > ἡσθήσομαι, ἡσθην): αηδία, ηδονή, ηδονικός, ηδονισμός, ηδονιστής, ηδονιστικός, ηδονοβλεψία, ηδονοθήρας, ηδονολάτρης, ηδονόπληκτος, ηδονόχαρος, ηδύγλωσσος, ηδυλογία, ηδυντικός, ηδύοσμα, ηδύοσμος (= δούσμος), ηδυπάθεια, ηδυπαθής, ηδύποτο (= λικέρ), ηδύς, ηδύφωνος, ηδύφωτος.
- λυπηθῆναι < λυπέομαι -οῦμαι < λύπη (θ. λυπε-*j* ω > λυπέ-ω > λυπῶ): αλύπητα, άλυπος, αξιολύπητος, λύπη, λυπηρός, λύπηση, λυπητερός, λυπομανής, λυπομανία, περίλυπος, συλλυπητήριος.
- πάθη < πάσχω: αντιπάθεια, αντιπαθής, αντιπαθητικός, απάθεια, απαθής, εμπάθεια, εμπαθής, ευπάθεια, ηδυπάθεια, καρδιοπάθεια, μετριοπάθεια, μετριοπαθής, μυστικοπάθεια, πάθημα, πάθηση, παθητικός, παθητικότητα, παθιάρης, παθογένεια, παθογόνος, παθολογία, παθολογικός, πάθος, πένθιμος.
- πράξεις < πράττω: αδιαπραγμάτευτος, αντίπραξη, άπρακτος, απραξία, διαπραγμάτευση, διάπραξη, εισπράκτορας, είσπραξη, έμπρακτος, εχθροπραξία, κοινοπραξία, πράγμα, πραγματεία, πράγματι, πραγματικός, πραγματικότητα, πραγματισμός, πραγματογνώμων, πραγματοποίηση, πρακτικός, πράκτορας, πρακτορείο, πραμάτεια, πράξη, πραξικόπημα, πραξικοπηματίας, σύμπραξη.
- ἀμαρτάνεται < ἀμαρτάνομαι (θ. σμαρ- ἢ μερ- + στερητικό α + πρόσφυμα π̄ > α-σμαρ-τ > ἀμαρτ- με τροπή του σ̄ σε δασεία > ἀμαρτ- + πρόσφυμα αν̄ > ἀμαρτάνω): αμαρτημα, αμαρτία, αμαρτωλός, αναμαρτητος.
- ψέγεται < ψέγομαι < ψόγος (με ετεροίωση): αψεγάδιαστος, άψογος, φιλόψογος, ψεγάδι, ψεγάδιασμα, ψέκτης, ψεκτικός, ψεκτός, ψόγος.
- ἐπαινείται < ἐπαινῶ: αινετός, επαινέτης, επαινετικός, επαινετός, έπαινος, παίνεμα, παραινέση, παραινετικός, συναίνεση, συναινετικός.
- κατορθοῦται < κατὰ + ὀρθῶ -ῶ: αδιόρθωτος, ακατόρθωτος, διόρθωμα, διορθώνω, διόρθωση, διορθωτής, διορθωτικό, επανορθώνω, επανόρθωση, επανορθωτικός, επιδιόρθωση, κατόρθωμα, κατορθώνω, ὀρθιος, ορθολογισμός, ορθολογιστής, ορθοπτικός, ορθός, ορθοσκόπηση, ορθοσκόπιο, ορθοστασία, ορθοστάτης, ορθοστατικός, ορθότητα, ορθοτομία, ορθοτροπισμός, ορθόφρων, ορθοφωνία, ορθώνω, παλινόρθωση.
- ἀρετή < ρ. αρ-, που συναντάμε στα ἀραρίσκω (= τακτοποιῶ, προετοιμάζω, ταιριάζω), ἀρέσκω, ἄριστος: ἀρέσκεια, αρεστός, άρθρο, αριθμός, αριστείο, αριστοκρατία, άριστος, άρμα, αρμονία, αρμός, δυσαρέσκεια, ενάρετος, πανάρετος, φιλαρέσκεια, ενάρετος, πανάρετος.

- **ἔξις < ἔχω:** ακάθεκτος, αλληλουχία, ανακωχή, ανεκτικός, ανέχεια, ανοχή, άσχετος, διπλωματούχος, ἔξη, ἐξής, ἐξοχή, εποχή, ευεξία, ευωχία, εχεμύθεια, ζαχαρούχος, κατοχή, καχεκτικός, καχεξία, κληρουχία, οχυρός, οχύρωση, παροχή, περιέκτης, περιεκτικός, προεξοχή, προνομιούχος, προσεκτικός, πτυχιούχος, σοκολατούχος, συμβασιούχος, συνέχεια, συνοχή, σχέδιο, σχεδόν, σχέση, σχετικός, σχήμα, σχολείο, τροπαιούχος.
- **ὠρισμένη, ὀρίσειεν < ὀρίζω:** ακαθόριστος, ἀόριστος, αφορισμός, αφοριστικός, διορισμός, διοριστήριο, ἐξορία, ἐξόριστος, επανακαθορισμός, καθοριστικός, μεθόριος, οριακός, ορίζοντας, ορίζοντιος, ορίζοντίωση, ὄριο, οριοθέτηση, ορισμός, οριστική, οριστικός, παραμεθόριος, περιορισμός, περιοριστικός, προκαθορισμός, προορισμός, προσδιορισμός, προσδιοριστικός, συνοριακός, σύνορο.
- **φρόνιμος < φρήν (γεν. φρενός):** αφροσύνη, ευφροσύνη, ἐφέφρων, καταφρόνια, μετριοφροσύνη, μετρίφρων, νομιμοφροσύνη, παραφροσύνη, παράφρων, περιφρόνηση, περιφρονητικός, σωφροσύνη, φιλοφρόνηση, φρενίτιδα, φρενοβλαβής, φρενοκομείο, φρόνημα, φρονηματισμός, φρόνηση, φρονιμίτης.
- **δέοντος < δεῖ:** δέηση, δεητικός, ἀδέητος, ἐνδεής, ἔνδεια.
- **εὐρίσκειν < εὐρίσκω:** ἀνεύρεση, δυσεύρετος, εὐρεση, ευρεσιτεχνία, ευρετήριο, ευρετής, εὐρετρα, εὐρημα, ευρηματικός, εφεύρεση, εφευρέτης, εφευρετικός, συνεύρεση.

Γ. ΣΥΝΤΟΜΗ ΑΠΟΔΟΣΗ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ

Στην προηγούμενη διδακτική ενότητα ο Αριστοτέλης είχε καταλήξει στο συμπέρασμα οι ηθικές αρετές σχετίζονται με τα συναισθήματα και τις πράξεις, γιατί σ' αυτά υπάρχει υπερβολή και ἔλλειψη και το μέσον. Για να αποδείξει τα παραπάνω, φέρνει σ' αυτή την διδακτική ενότητα παραδείγματα συναισθημάτων, που προκαλούν χαρά ή λύπη, για τα οποία τονίζει ότι η υπερβολή και η ἔλλειψη δεν είναι καλό, ενώ το μέσον είναι. Για να τηρηθεί, όμως, το μέσον στα συναισθήματα, πρέπει να ισχύουν κάποιες προϋποθέσεις: να τα αισθανόμαστε τη στιγμή που πρέπει και σε σχέση με τα πράγματα που πρέπει και σε σχέση με τα πρόσωπα που πρέπει και για τον λόγο που πρέπει και να τα εκδηλώνουμε με τον τρόπο που πρέπει. Κάτι ανάλογο συμβαίνει και με τις πράξεις. Στη συνέχεια ο φιλόσοφος υπενθυμίζει ότι η αρετή σχετίζεται με τα συναισθήματα και τις πράξεις, στα οποία η υπερβολή και η ἔλλειψη θεωρούνται σφάλμα και κατακρίνονται, ενώ το μέσον είναι το σωστό και επαινείται. Έτσι καταλήγει με βεβαιότητα στο συμπέρασμα ότι η αρετή είναι ένα είδος μεσότητας.

Στη συνέχεια της διδακτικής ενότητας θα προχωρήσει με λογικό τρόπο στον πλήρη ορισμό της αρετής χρησιμοποιώντας πολλά στοιχεία από αυτά που αναφέρθηκαν στις προηγούμενες διδακτικές ενότητες. Έτσι, λοιπόν, η αρετή είναι μόνιμο στοιχείο του χαρακτήρα που επιλέγεται ελεύθερα από τον άνθρωπο. Βρίσκεται στη μεσότητα που προσδιορίζεται κατά τον Αριστοτέλη με βάση τα υποκειμενικά κριτήρια, αλλά για να εξασφαλίσει ο φιλόσοφος και στοιχεία αντικειμενικότητας στον καθορισμό της έννοιας της μεσότητας επιστρατεύει ως κοινό κανόνα τη λογική και μάλιστα τη λογική του φρόνιμου ανθρώπου. Στο τέλος της διδακτικής ενότητας ολοκληρώνει τον ορισμό, τονίζοντας ότι η αρετή είναι μεσότητα που βρίσκεται ανάμεσα σε δύο κακίες, από τις οποίες η μία βρίσκεται στην πλευρά της υπερβολής, ενώ η άλλη στην πλευρά της ἔλλειψης σε σχέση με αυτό που πρέπει, το οποίο είναι το μέσον και το σωστό. Αυτές τις κακίες τις συναντάμε και στα συναισθήματα και στις πράξεις, ενώ η αρετή βρίσκει και επιλέγει τη μεσότητα.

Δ. ΤΟ ΠΡΕΠΟΝ / ΔΕΟΝ ΟΡΙΖΕΙ ΤΟ ΜΕΣΟΝ ΤΩΝ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΠΡΑΞΕΩΝ ΚΑΙ ΤΟ ΜΕΣΟΝ ΕΙΝΑΙ ΤΟ ΓΝΩΡΙΣΜΑ ΤΗΣ ΑΡΕΤΗΣ

(«Οἷον καὶ φοβηθῆναι ... τὸ μέσον»)

1. «Οἷον καὶ φοβηθῆναι...οὐκ εὖ»: ο Αριστοτέλης έχει καταλήξει στη θέση ότι οι ηθικές αρετές σχετίζονται με τα συναισθήματα και τις πράξεις, γιατί σ' αυτά υπάρχει υπερβολή και ἔλλειψη και το μέσον («ἢ δ' ἀρετὴ πάσης τέχνης ἀκριβεστέρα καὶ ἀμείνων ἐστὶν ὥσπερ καὶ ἡ φύσις, τοῦ μέσου ἂν εἴη στοχαστική. Λέγω δὲ τὴν ἠθικὴν αὐτὴ γάρ ἐστὶ περὶ πάθη καὶ πράξεις, ἐν δὲ τούτοις ἔστιν ὑπερβολὴ καὶ ἔλλειψις καὶ τὸ μέσον», *Ηθικά Νικομάχεια*, Β6, 9 – 10, 1106 b17 – 18). Στη συγκεκριμένη, λοιπόν, διδακτική ενότητα επιχειρεί να αποδείξει την παραπάνω θέση με επαγωγικό τρόπο, δίνοντας ενδεικτικά κάποια παραδείγματα συναισθημάτων, τα οποία διακρίνονται σε ευάριστα και δυσάρεστα. Τονίζει ότι σ' αυτά υπάρχει υπερβολή και ἔλλειψη, καθώς μπορούμε να τα βιώσουμε είτε σε μεγαλύτερο είτε σε μικρότερο βαθμό. Αν τα αισθανόμαστε σε μεγαλύτερο βαθμό («μᾶλλον»), τότε φτάνουμε στην υπερβολή, ενώ, αν τα αισθανόμαστε σε μικρότερο βαθμό («ἥττον»), φτάνουμε στην ἔλλειψη. Όμως, ούτε το «μᾶλλον» ούτε το «ἥττον» είναι καλά («οὐκ εὖ»), όπως υπογραμμίζει ο φιλόσοφος, γιατί έτσι απομακρυνόμαστε από τη μεσότητα. Πρέπει, μάλιστα, να σημειώσουμε ότι μετά τα επιρρήματα «μᾶλλον» και «ἥττον» εννοείται η γενική συγκριτική «τοῦ δέοντος», η οποία προσδίδει δεοντολογικό χαρακτήρα στο κείμενο και καθορίζει τα όρια του μέτρου, της ηθικά ορθής πράξης.

2. «τὸ δ' ὅτε δεῖ καὶ ἐφ' οἷς καὶ πρὸς οὓς καὶ οὐ ἔνεκα καὶ ὡς δεῖ, μέσον τε καὶ ἄριστον, ὅπερ ἐστὶ τῆς ἀρετῆς»: για να μπορέσει να διατηρηθεῖ η μεσότητα στα συναισθήματα, που είναι και το «ἄριστον», πρέπει να τηρούνται ορισμένες **κριτήρια** και **προϋποθέσεις**, που παρουσιάζονται από τον φιλόσοφο με ένα πολυσύνδετο σχήμα, το οποίο προσδίδει ἔμφαση. Συγκεκριμένα, πρόκειται για δεοντολογικούς κανόνες – γι' αυτό και επαναλαμβάνεται συνεχῶς ἢ εννοείται το «δεῖ» – που μας κατευθύνουν προς την ηθικά ορθή πράξη. Η εφαρμογή τους απαιτεῖ μόχθο και επίπονη προσπάθεια. Αυτοὶ οι κανόνες είναι:

- α. «ὅτε δεῖ»: η χρονική στιγμή κατά την οποία πρέπει να νιώθουμε ἕνα συναίσθημα,
- β. «ἐφ' οἷς (δεῖ)»: τα πράγματα, οι συνθήκες σε σχέση με τις οποίες πρέπει να νιώθουμε ἕνα συναίσθημα,
- γ. «πρὸς οὓς (δεῖ)»: οι ἄνθρωποι σε σχέση με τους οποίους πρέπει να νιώθουμε ἕνα συναίσθημα,
- δ. «οὐ ἔνεκα (δεῖ)»: ο λόγος για τον οποίο πρέπει να νιώθουμε ἕνα συναίσθημα,
- ε. «ὡς δεῖ»: ο τρόπος με τον οποίο πρέπει να εκδηλώνουμε ἕνα συναίσθημα.

Ὅπως αναφέραμε και προηγουμένως, ο Αριστοτέλης σκόπιμα επαναλαμβάνει ἢ εννοεῖ τύπους του ῥήματος «δεῖ» («καὶ μᾶλλον καὶ ἦττον (τοῦ δέοντος)», «ὅτε δεῖ», ἐφ' οἷς (δεῖ)», «πρὸς οὓς (δεῖ)», «οὐ ἔνεκα (δεῖ)», «ὡς δεῖ»), για να δώσει δεοντολογικό περιεχόμενο στο κείμενο και να κατευθύνει τους ἀνθρώπους προς την ηθικά ορθή συμπεριφορά. **Πῶς ὁμως καθορίζεται η ηθικά ορθή συμπεριφορά;** Κάθε κοινωνία ἔχει κάποια κριτήρια ορθῆς συμπεριφοράς. Στην περίπτωση των ἀρχαίων Ἑλλήνων τα κριτήρια αυτά εντάσσονται μέσα στο πλαίσιο της πόλης - κράτους, γιατί ας μην ξεχνάμε ὅτι ο ἀρχαῖος Ἕλληνας λειτουργοῦσε πάντα ως μέλος του συνόλου και ὄχι ως ἄτομο. Τα κριτήρια λοιπὸν αυτά είναι τα εξής:

- α. **οι γραπτοὶ νόμοι της πόλης-κράτους:** αυτοὶ ἦταν ἄλλωστε που καθόρισαν τη στάση του Σωκράτη, ὅπως αὐτή παρουσιάζεται στον πλατωνικό διάλογο *Κρίτων*, ὅταν του προτάθηκε να δραπετεύσει,
- β. **η παράδοση:** οι ἀγραφοὶ νόμοι, τα πρότυπα και τα παραδείγματα προς μίμηση ἢ προς ἀποφυγή, που προβάλλονταν, υποδείκνυαν τον ορθὸ τρόπο συμπεριφοράς,
- γ. **η λογική, δηλαδή ο ορθὸς λόγος:** η λογική και ιδιαίτερα η λογική του φρόνιμου ἀνθρώπου υποδείκνυε την ἐνδεδειγμένη συμπεριφορά.

Παρόμοια με αυτά των ἀρχαίων Ἑλλήνων κριτήρια ρυθμίζουν τη συμπεριφορά και των σύγχρονων Ἑλλήνων. Ἐτσι κι εμεῖς ρυθμίζουμε τη συμπεριφορά μας ἀνάλογα με τους γραπτὸς νόμους του κράτους και τους ἀγραφους νόμους, που ἀπορρέουν ἀπὸ τις λαϊκὲς μας παραδόσεις, τις ιστορικές μας καταβολές και τη θρησκευτική συνείδηση των ἀνθρώπων. Ἀπὸ τα παραπάνω γίνεται κατανοητὸ ὅτι τα κριτήρια αυτά συμπεριφοράς, που μας φέρνουν πιο κοντὰ στη μεσότητα, δεν μένουν σταθερά, ἀλλὰ μεταβάλλονται σε περιεχόμενο, ἀνάλογα με την κοινωνία, την εποχή, τον τόπο, τα πρότυπα και ἄλλους παράγοντες. Ἐπομένως, προκύπτει ὅτι την ευθύνη για την ἀτάκτηση των ηθικῶν ἀρετῶν την ἔχει ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος, ὁ ὁποῖος οφείλει να καταβάλλει επίπονη προσπάθεια και ἀγώνα.

3. «μέσον τε καὶ ἄριστον»: ὁ σωστός χρόνος, τα σωστά πράγματα, οι σωστοὶ ἄνθρωποι, ὁ σωστός σκοπός, ὁ σωστός τρόπος συνιστοῦν τις παραμέτρους ἐκείνης της ἰσορροπίας / συμμετρίας που παράγουν το τέλει ἀποτέλεσμα, δηλαδή το μέσον και ἄριστον. Ὁ Αριστοτέλης κάνει σαφές ὅτι η ἀρετὴ δεν είναι συναίσθημα (φόβος, οργή, θάρρος), ὁμως προκύπτει ἀπὸ μια συγκεκριμένη ἀντιμετώπιση του συναισθήματος. Ἐτσι η ηθική ἀρετὴ προκύπτει ἀπὸ μια λογική ἐπέμβαση του ἀνθρώπου στο συναίσθημα που περιγράφεται με τις πέντε συνθήκες του «δεῖ». Για να κατακτήσει ὁ ἄνθρωπος το «μέσον τε καὶ ἄριστον» χρειάζεται να διαθέτει ἐκείνη τη φρόνηση ὥστε να ἀνταποκρίνεται στις πέντε ἀπαιτήσεις του δέοντος και να ρυθμίζει την ἔνταση του συναισθήματος. Ἐτσι, ὅσον ἀφορὰ την ουσία της, η ἀρετὴ είναι μια μεσότητα, ὅσον ἀφορὰ ὁμως το «ἄριστον», είναι μια ἀκρότητα που συμπίπτει με το «υπέρτατο» ἀγαθὸ προς το οποίο πρέπει να ἀποβλέπει ὁ ἄνθρωπος. Το «ἄριστον», ἀν και είναι ἀκρότητα, συμπίπτει με το μέσον, γιατί ἀποτελεῖ τον υπέρτατο βαθμὸ τελειότητας. Η ἀρετὴ είναι μεσότης ἀνάμεσα στην υπερβολή και την ἔλλειψη, ἀλλὰ καθαυτὴ είναι τέλεια, δηλαδή ἔχει τον ἀνώτατο βαθμὸ τελειότητας, καθὼς οὔτε να ξεπεραστεῖ μπορεῖ ἀπὸ κάτι ἄλλο οὔτε ὁμως υπολείπεται και σε σχέση με κάποιο ἄλλο.

Συμπερασματικά, στο χωρίο αὐτὸ **φαινομενικά** ἔχουμε **οξύμωρο σχήμα**, καθὼς ὁ Αριστοτέλης ταυτίζει το μέσον με το ἄριστο. Το μέσον, ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφέρει ὁ φιλόσοφος, βρίσκεται ἀνάμεσα στην υπερβολή και την ἔλλειψη. Το «ἄριστον» ὁμως κανονικά ἀποτελεῖ ἀκρότητα και ὄχι μεσότητα, καθὼς βρίσκεται στην υπερβολή. Για τον Αριστοτέλη «ἄριστον» είναι η τελειότητα, το «τέλος», η ἀνώτερη ἀξία των ὄντων που προκύπτει ἀπὸ τη μεσότητα. Ἐδῶ λοιπὸν ἀποκτὰ τη σημασία του ἰδανικοῦ, του προτύπου, της μετρημένης συμπεριφοράς που οφείλουμε να ἀκολουθήσουμε, ἀν θέλουμε να κατακτήσουμε την ἀρετὴ, που είναι η μεσότητα. Ἐτσι, οι δύο ἔννοιες τελικά ταυτίζονται και η ἀντίφαση αἰρεται. Ἀξιοπρόσθετη είναι η θέση και το γένος της ἀντωνυμίας «ὅπερ», η οποία ἀναφέρεται στη λέξη «ἄριστον», κι ἔτσι, συσχετίζεται και ἐτυμολογικά η λέξη «ἄριστον» με τη λέξη «ἀρετῆς».

4. «Ομοίως δὲ καὶ περὶ τὰς πράξεις ἔστιν ὑπερβολὴ καὶ ἔλλειψις καὶ τὸ μέσον»: ο Αριστοτέλης επιδιώκοντας να αποδείξει τη θέση του ότι οι ηθικές αρετές σχετίζονται με τα συναισθήματα και τις πράξεις, γιατί σ' αυτά υπάρχει υπερβολή και ἔλλειψη και το μέσον, φέρνει παραδείγματα που αφορούν μόνο τα συναισθήματα και όχι τις πράξεις. Διευκρινίζει όμως ότι αυτό που συμβαίνει στα συναισθήματα συμβαίνει και με τις πράξεις· και σ' αυτές, δηλαδή, υπάρχει και υπερβολή και ἔλλειψη και το μέσον και πρέπει να πληρούνται οι ίδιες προϋποθέσεις με εκείνες των συναισθημάτων. Η μεταξύ τους αναλογία δηλώνεται με τη χρήση του επιρρήματος «ομοίως».

Ε. Η ΑΡΕΤΗ ΕΙΝΑΙ ΕΝΑ ΕΙΔΟΣ ΜΕΣΟΤΗΤΑΣ

(«Ἡ δ' ἀρετὴ περὶ πάθη ... οὕσα τοῦ μέσου»)

1. «Ἡ δ' ἀρετὴ περὶ πάθη ... καὶ κατορθοῦνται ταῦτα δ' ἄμφω τῆς ἀρετῆς» - ανεπιθύμητες οι ακρότητες στα πάθη και στις πράξεις, επιθυμητή η μεσότητα: η διπλή χρήση των «δεῖ» («ὄτε δεῖ», «ὡς δεῖ»), τα τρία «δεῖ» που εννοούνται («ἐφ' οἷς (δεῖ)», «πρὸς οὓς (δεῖ)», «οὗ ἕνεκα (δεῖ)»), η εννοούμενη γενική συγκριτική («καὶ μᾶλλον καὶ ἦττον (τοῦ δέοντος)») και οι ρηματικοί τύποι «ψέγεται» και «ἐπαινείται» υποδηλώνουν τον κοινωνικό χαρακτήρα της αρετής, η οποία καλλιεργείται ως προορισμός από την «πόλιν». Οι τύποι αυτοί φανερώνουν ότι ο Αριστοτέλης ἔδινε πολύ μεγάλη σημασία στην ἄποψη της κοινῆς γνώμης ως ἔκφραση των πολιτῶν της πόλης, του υψηλότερου τύπου κοινωνίας που μπορεί να πετύχει την ευδαιμονία. Η κοινή γνώμη, δηλαδή η κοινωνία, είναι αυτή που καθορίζει τι είναι σωστό και τι λάθος, ποια συμπεριφορά πρέπει να ακολουθούμε και ποια όχι και αυτή είναι που ψέγει ή επαινεί τα συναισθήματα και τις πράξεις μας. Εξάλλου, σ' αυτό ακριβῶς ἔγκειται και η διαφορά του Αριστοτέλη από τον Πλάτωνα. Η αρετή, για τον Αριστοτέλη, είναι μια ανθρώπινη ιδιότητα, η οποία μπορεί να προσεγγιστεί και να κατακτηθεί από τον καθένα που λειτουργεί με βάση τη λογική, τον ορθό λόγο, και καταβάλλει επίπονη προσπάθεια. Αντίθετα, η πλατωνική αρετή τοποθετείται σ' έναν κόσμο νοητό και μεταφυσικό, ἔξω από τον χώρο της πρακτικῆς ζωῆς του ανθρώπου.

Στη συγκεκριμένη διδακτική ενότητα ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί κάποιες εκφράσεις, για να αξιολογήσει την υπερβολή, την ἔλλειψη και τη μεσότητα. Ἐτσι απορρίπτει την υπερβολή («μᾶλλον») και την ἔλλειψη («ἦττον») αρχικά με μια ἥπια φράση, «ἀμφοτέρωθεν οὐκ εὖ», η οποία αποτελεί και σχῆμα λιτότητας. Στη συνέχεια γίνεται πιο σαφῆς και κατηγορηματικῶς λέγοντας πως η υπερβολή και η ἔλλειψη αποτελούν σφάλμα και κατακρίνονται («ἢ μὲν ὑπερβολὴ ἀμαρτάνεται καὶ ψέγεται καὶ ἢ ἔλλειψις»). Αντίθετα, η μεσότητα σχετίζεται με το «ἄριστον» και την αρετή, είναι το σωστό και επαινείται («τὸ δὲ μέσον ἐπαινείται καὶ κατορθοῦνται»). Οι ρηματικοί τύποι «ἀμαρτάνεται» και «κατορθοῦνται» αναφέρονται στο ἔργο του υποκειμένου της ηθικῆς πράξης, ενώ οι φράσεις «ὄτε δεῖ ... ὡς δεῖ» και οι ρηματικοί τύποι «ψέγεται» και «ἐπαινείται» υποδηλώνουν την κοινωνικὴ διάσταση της αρετῆς.

2. «Ἡ δ' ἀρετὴ περὶ πάθη... οὕσα τοῦ μέσου»: ο συλλογισμὸς του Αριστοτέλη μπορεί να αποδοθεῖ με τρόπο σχηματικὸς ως εξής:

- **1η προκειμένη:** το μέσον επαινείται και είναι το σωστό («τὸ μέσον ἐπαινείται καὶ κατορθοῦνται»),
- **2η προκειμένη:** ο ἔπαινος και το σωστό σχετίζονται με την αρετή («ταῦτα δ' ἄμφω τῆς ἀρετῆς»),
- **Συμπέρασμα:** επομένως, η αρετή είναι ἕνα εἶδος μεσότητας («μεσότης τις ἄρα ἔστιν ἢ ἀρετῆς»).

Στο συμπέρασμα, το οποίο προκύπτει λογικά, η αρετή ορίζεται ως «κάποια» (τις) μεσότητα, διατηρεῖ δηλαδή την υποκειμενικότητα στον προσδιορισμὸ του περιεχομένου της. Η αρετή είναι απλῶς μια μορφή μεσότητας, προσδιοριζόμενη από τις πέντε σταθερές μεταβλητές (δεῖ), και όχι συγκεκριμένη αντικειμενικά και ἀπόλυτα καθορισμένη για όλους μεσότητα.

ΣΤ. Ο ΠΛΗΡΗΣ ΟΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΑΡΕΤΗΣ

(«Ἔστιν ἄρα... καὶ αἰεῖσθαι»)

1. «Ἔστιν ἄρα... ὁ φρόνιμος ὁρίσειεν»: μετὰ από μεθοδική διερεύνηση του θέματος, ο Αριστοτέλης ἔρχεται στο σημεῖο αυτό να διατυπώσει με μορφή συμπεράσματος («ἄρα») τον **πλήρη ορισμὸ της ηθικῆς αρετῆς**. Είναι, λοιπόν, η αρετή μόνιμο στοιχείο του χαρακτήρα που επιλέγεται ελεύθερα από τον ἄνθρωπο. Βρίσκεται στη μεσότητα που προσδιορίζεται με βάση τα υποκειμενικά κριτήρια και καθορίζεται από τη λογική και μάλιστα τη λογική του φρόνιμου ἀνθρώπου.

Πριν δώσουμε αναλυτικὰ τα γνωρίσματά της, ας θυμηθούμε τι περιεχόμενο της δίνει ο φιλόσοφος. Η **αρετή**, λοιπόν, είναι μια ιδιότητα που αποδίδεται όχι μόνο στον ἄνθρωπο, αλλά και στα ζῶα και στα πράγματα. Δεν είναι, επομένως, αποκλειστικά και μόνο μια ηθικὴ ιδιότητα που απορρέει από την επανάληψη ηθικῶν ενεργειῶν, αλλά επίσης η ικανότητα, το προτέρημα των ἐμψυχων ἢ των ἀψυχων, που τους δίνει τη δυνατότητα να βρίσκονται στην τέλεια κατάστασή τους και να επιτελοῦν με σωστό τρόπο το ἔργο για το οποίο είναι προορισμένα από τη φύση. Ας περάσουμε, ὁμως, τώρα στην ἀνάλυση των **γνωρισμάτων της αρετῆς**, ὅπως αυτά δίνονται μέσα από τον ορισμὸ της:

Οριστέα έννοια:

Ηθική Αρετή

Έννοια γένους:

- α. «**ἔξις**»: ο όρος προέρχεται από το θέμα του μέλλοντα («ἔξω») του ρήματος «ἔχω». Ο Αριστοτέλης θεωρεί ότι η «ἔξις» είναι το προσεχές γένος της αρετής και δίνει στον όρο ηθικό περιεχόμενο: είναι το μόνιμο στοιχείο του χαρακτήρα που προκύπτει από συνήθεια ή επαναλαμβανόμενη άσκηση. Η ποιότητα, λοιπόν, των ἔξεων εξαρτάται από την ποιότητα των ενεργειών μας. Άρα, δεν αρκεί να χαρακτηρίζουμε τις αρετές ἔξεις, αφού αυτές διακρίνονται σε καλές και κακές, αλλά να βρούμε το ιδιαίτερο εκείνο γνώρισμα, την ειδοποιό διαφορά που τις διαφοροποιεί από τις άλλες ἔξεις.
- β. «**προαιρετική**»: είναι η ελεύθερη και ἄλλογη εκλογή και βούληση (Ηθικά Νικομάχεια, 1111b - 1112a), που αποτελούν απαραίτητη προϋπόθεση για να κάνει ο άνθρωπος σωστή επιλογή ενεργειών και να κατακτήσει το μέτρο αποφεύγοντας τις ακρότητες, δηλαδή την υπερβολή και την ἄλλειψη. Την ευθύνη, λοιπόν, για την κατάκτηση της ηθικής αρετής την έχει ο ίδιος ο άνθρωπος. Αν ο δρόμος προς την αρετή δεν ήταν αποτέλεσμα ελεύθερης βούλησης, αλλά καταναγκασμού, τότε η αρετή δεν θα είχε καμία αξία για τον άνθρωπο. Η «προαίρεσις» αποτελεί, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, τον έναν από τους τρεις αναγκαίους όρους για την ύπαρξη της αρετής. Οι άλλοι δύο όροι είναι: α) ο άνθρωπος να έχει **συνείδηση της πράξης** του («εἰδώς») και β) να την πραγματοποιεί **με σιγουριά και σταθερότητα** («βεβαίως καὶ ἀμετακινήτως»). Συγκεκριμένα, οι τρεις παραπάνω προϋποθέσεις για την ύπαρξη της αρετής αναφέρονται από τον φιλόσοφο ως εξής: «**πρῶτον μὲν ἔαν εἰδῶς, ἔπειτ' ἔαν προαιρούμενος, καὶ προαιρούμενος δι' αὐτά, τὸ δὲ τρίτον ἔαν καὶ βεβαίως καὶ ἀμετακινήτως ἔχων πράττη**» (Ηθικά Νικομάχεια, 1105a, 30-31).

Ειδοποιός διαφορά:

- γ. «**ἐν μεσότητι οὔσα**»: η μετοχή συνάπτεται στον όρο «ἔξις» και προσθέτει την ειδοποιό διαφορά στον ορισμό της αρετής. Δεν πρόκειται για οποιαδήποτε ἔξη, αλλά για ἔξη που την χαρακτηρίζει η μεσότητα και μάλιστα η «**πρὸς ἡμᾶς**». Τα υποκειμενικά κριτήρια («**πρὸς ἡμᾶς**»): το μέσον αυτό δεν είναι ούτε πάρα πολύ ούτε πολύ λίγο ούτε είναι ένα για όλους. Είναι σχετικό και ο προσδιορισμός του εξαρτάται από τον ίδιο τον άνθρωπο, ο οποίος με τη χρήση της λογικής μπορεί να συνεκτιμᾷ διάφορους αστάθμητους και μεταβλητούς παράγοντες, όπως τις ιδιαίτερες ανάγκες του, τις περιστάσεις, την εποχή, τον τόπο, τα κοινωνικά πρότυπα κ.τ.λ.
- δ. «**τῇ πρὸς ἡμᾶς**»: η μεσότητα προσδιορίζεται με βάση τα υποκειμενικά κριτήρια. Αυτό προκύπτει ως εξής: αφού η αρετή είναι ἔξη, δεν είναι μια οποιαδήποτε ἔξη, αλλά ἔξη που την χαρακτηρίζει η μεσότητα και μάλιστα η «**πρὸς ἡμᾶς**», η οποία σχετίζεται με τον ίδιο τον άνθρωπο και τις επιλογές του, οι οποίες ρυθμίζονται από εξωγενείς και μεταβλητούς παράγοντες.
- ε. «**ᾧ ῥισμένη λόγῳ καὶ ᾧ ἂν ὁ φρόνιμος ὀρίσειεν**»: το μετοχικό αυτό σύνολο συνάπτεται στον όρο «ἐν μεσότητι» και δίνει τα κριτήρια προσδιορισμού της υποκειμενικής μεσότητας με τα οποία περιορίζεται το υποκειμενικό στοιχείο και κερδίζει σε αντικειμενικότητα. Γι' αυτό ο Αριστοτέλης σπεύδει να διευκρινίσει ότι ο κοινός κανόνας, που θα εξασφαλίσει το στοιχείο της αντικειμενικότητας στην ανθρώπινη αυτή ιδιότητα, είναι η **ανθρώπινη λογική, ο ορθός λόγος**. Προχωρεί μάλιστα με ακόμη αυστηρότερο τρόπο στον καθορισμό του αντικειμενικού αυτού κριτηρίου: δεν μετράει γι' αυτόν τόσο η κοινή ανθρώπινη λογική όσο η **λογική του φρόνιμου ανθρώπου**, του ανθρώπου που «**βουλεύεται εὖ**» (Ηθικά Νικομάχεια, 1141b, 10). Συγκεκριμένα, οι έννοιες «**λόγος**» και «**φρόνιμος**» έχουν το εξής περιεχόμενο:
- «**λόγος**»: ο λόγος – φρόνηση αποτελεί ένα από τα στάδια της πορείας προς την αρετή, αφού με αυτόν ο άνθρωπος μπορεί να διακρίνει τις καλές από τις κακές πράξεις. Το άλλο στάδιο είναι ο νόμος, που συνηθίζει τους ανθρώπους να ενεργούν ενάρετα ως πολίτες. Άρα, ο λόγος βοηθά τον νόμο να τελειοποιεί το έργο του.
 - «**φρόνιμος**»: η φρόνηση συνδέεται με τον λόγο και αν υπάρχει αυτή, υπάρχουν συγκεντρωμένες στον άνθρωπο και όλες οι άλλες αρετές. Ο φρόνιμος άνθρωπος είναι αυτός που θα καθορίσει με τη λογική του το «**δέον**», τις σωστές ενέργειες που πρέπει να ακολουθούνται μέσα στην κοινωνία. Το περιεχόμενο, όμως, της έννοιας «**φρόνιμος**» και «**δέον**» δεν μπορεί να καθοριστεί με σαφήνεια. Στον αντικειμενικό προσδιορισμό τους παίζει ρόλο τόσο η ανθρώπινη λογική όσο και η εποχή, η κοινωνία, τα πρότυπα των ανθρώπων, στοιχεία τα οποία συνεχώς μεταβάλλονται.

2. «**Μεσότης δὲ δύο κακιῶν... καὶ αἰρεῖσθαι**» - ορισμός της μεσότητας: στο τέλος της διδακτικής ενότητας δίνεται με πληρότητα ο ορισμός της μεσότητας. Η μεσότητα λοιπόν βρίσκεται ανάμεσα σε δύο κακίες, από τις οποίες η μία βρίσκεται στην πλευρά της υπερβολής, ενώ η άλλη στην πλευρά της ἄλλειψης. Άλλες από αυτές τις

κακίες παρουσιάζονται ελλιπείς και άλλες είναι υπερβολικές σε σχέση με αυτό που πρέπει, το οποίο είναι το μέσον και το σωστό. Αυτές τις κακίες τις συναντάμε στα συναισθήματα και στις πράξεις, ενώ αντίθετα η αρετή βρίσκει και επιλέγει αυτό που πρέπει, δηλαδή τη μεσότητα.

Z. ΕΚΦΡΑΣΤΙΚΑ ΜΕΣΑ

- **Σχήμα λιτότητας:** «οὐκ εὖ» (εκφράζει με ήπιο τρόπο την αποδοκιμασία της υπερβολής και της έλλειψης από τον Αριστοτέλη).
- **Πολυσύνδετα σχήματα:** «οἶον καὶ φοβηθῆναι καὶ θαρρῆσαι καὶ ἐπιθυμῆσαι καὶ ὀργισθῆναι καὶ ἐλεῆσαι καὶ ὄλωσ ἡσθῆναι καὶ λυπηθῆναι ἔστι καὶ μᾶλλον καὶ ἥττον» (τονίζει τη διάκριση των συναισθημάτων σε ευχάριστα και δυσάρεστα, καθώς και τις έννοιες της υπερβολής και της έλλειψης), «τὸ δ' ὅτε δεῖ καὶ ἐφ' οἷς καὶ πρὸς οὓς καὶ οὗ ἕνεκα καὶ ὡς δεῖ» (δίνει έμφαση στις προϋποθέσεις που πρέπει να ισχύουν, για να τηρηθεί το μέσον στα συναισθήματα), «ὑπερβολὴ καὶ ἔλλειψις καὶ τὸ μέσον» (τονίζει τα στοιχεία που συσχετίζουν την αρετή με τα συναισθήματα και τις πράξεις).
- **Αντιθέσεις:** «ἢ μὲν ὑπερβολὴ ... ἢ δ' ἔλλειψις». Μέσα στην ίδια περίοδο αντιτίθενται επίσης οι ρηματικοί τύποι «ἀμαρτάνεται ≠ κατορθοῦται», «ψέγεται ≠ ἐπαινείται» (τονίζεται η αποδοκιμασία της υπερβολής και της έλλειψης και η αποδοχή της μεσότητας), «κακία» ≠ «ἀρετή», «ὑπερβολή-ἔλλειψις» ≠ «μεσότης».
- **Πρωθύστερο σχήμα:** «ἐπαινείται καὶ κατορθοῦται» (δίνει έμφαση στον έπαινο και την αποδοχή της μεσότητας).
- **Έλξη και βραχυλογία:** «ὠρισμένη λόγῳ καὶ ᾧ ἀντί «τῷ λόγῳ, ὄν») ἂν ὁ φρόνιμος ὀρίσειεν».
- **Πολυσύνδετο σχήμα:** «καὶ εὕρισκιν καὶ αἰρεῖσθαι» (τονίζει το στόχο της αρετής να βρίσκει και να επιλέγει το σωστό και να αποφεύγει το λάθος).